

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

ISSN 1829-054X

Matenadaran
Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts
and “Friends of the Matenadaran” Benevolent Fund express their
gratitude to “JTI ARMENIA” CJSC
for supporting the publication of this volume

Մատենադարան
Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտը և
«Մատենադարանի բարեկամներ» բարեգործական հիմնադրամը
երախտագիտություն են հայտնում «ՋԵՅ ԹԻ ԱՅ ԱՐՄԵՆԻԱ» ՓԲԸ-ին
սույն հատորի հրատարակությանն աջակցելու համար

MATENADARAN
MESROP MASHTOTS INSTITUTE OF ANCIENT MANUSCRIPTS

BULLETIN OF MATENADARAN
38

Yerevan – 2024

МАТЕНАДАРАН
ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМЕНИ МЕСРОПА МАШТОЦА

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА
38

Ереван – 2024

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ԲԱՆԲԵՐ
ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ**

38

Տպագրվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան
Մատենադարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական խորհուրդ՝ Գոհար Մուրադյան (գլխավոր խմբագիր),
Վահան Տեր-Ղևոնդյան, Կարեն Մաթևոսյան, Օլգա Վարդազարյան, Վահե
Թորոսյան, Թեո վան Լինտ, Արմեն Մովսեֆյան, Արտաշես Շահնազարյան,
Գուրգեն Գասպարյան, Նազենի Ղարիբյան, Արուսյակ Թամրազյան, Հայկ
Համբարձումյան:

«Բանբեր Մատենադարանի» 38, Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի
ինստիտուտ. Երևան, 2024, 352 էջ:

ԲՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ
NATURAL SCIENCES
ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

ԿԱՐԻՆԵ ՄՈՍԻԿՅԱՆ*

DOI:10.57155/ULKA8213

ԹԱՆԿԱՐԺԵՔ ՔԱՐԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԲՈՒԺԱԿԱՆ
ՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԸՍՏ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ

Բանալի բառեր՝ Թանկարժեք քարեր, հանքանյութեր, վասն ականց, Եպիփան
Կիպրացի, Միսթար Հերացի, Մարբող Ռենացի, Առաքել Դավրի-
ժեցի, Ասար Սեբաստացի, լապիդարիում, լիթոթերապիա:

Խորապես համոզված լինելով, որ քարերը նույնպիսի արարածներ են, ինչ-
պես և իրեն շրջապատող ամեն բան, մարդն իր գոյությունը բոլոր շրջաններում,
գրանց նույնպես վերագրել է բնութենական առանձնահատուկ կենսոնակու-
թյուն: Ըստ Արիստոտելի, անշունչ բնության տարրերը՝ իբրև առանձին ինքնու-
րույն արարածներ, նույնպես ունեն գործառույթներ, նպատակներ և գրանց
իրականացմանն ուղղված կառուցվածք¹: Անշունչ հանքանյութերն, իրականում,
լուռ ականատեսն են այն ամենի, ինչ կատարվել է Երկրի վրա միլիոնավոր տա-
րիներ շարունակ: Պատահական չէ դարերի խորքից եկող այն մշտակա հե-
տաքրքրությունը, որ ցուցաբերվել է գրանց նկատմամբ: Անտիկ և միջնադար-
յան մատենագիրներն իրենց գրքերը լրացնում էին քարերի և մետաղների,
գրանց վարմանալի հատկությունների նկարագրություններով: Քարերի ծագ-
ման գաղտնիքներին նվիրվել են բազմաթիվ գիտական աշխատություններ՝ հին
դարերից մինչև մեր օրերը: Դրանց բուժիչ և մոգական հատկությունների մասին
հաղորդումներ ենք գտնում Հերոդոտոսի, Պլատոնի, Արիստոտելի, Թեոփրաս-
տոսի, Պլինիոս Ավագի, Բիրոնու, Իբն Սինայի աշխատություններում:

Երբ հունական մշակույթ ներմուծվեցին եգիպտական և բաբելոնյան հավա-
տալիքները, հունական և հռոմեական «Լապիդարիում»-ներում կարևորվեցին

* Մեսոպոտամիայի անուան Մատենադարան, karinemosikyan@mail.ru, փիլ. գ. ք., հոգվածը
ստանալու օրը՝ 12 հուլիսի, 2024, հոգվածը գրախոսելու օրը՝ 4 նոյեմբերի, 2024:

¹ Аристотель, Собрание сочинений в четырех томах, т. 3, Москва, 1981, с. 541-543.

քարերի այլ բնութագրիչներ՝ դրանց մոզական և բուժական հատկությունները: Այդ երկերը հաճախ վերագրվում էին առասպելական անձերի՝ Օրփևսին («Պոեմ քարերի մասին»), Հերմես Եռամեծին («Լիթիկա»): Դրանցից հատկապես կարևոր է Դամիդերոնի (Ք.ա. Բ դ.) *De lapidibus աշխատությունը* (ըստ արաբ առասպելական թագավոր Էվլիպի):

Տարբեր ժամանակաշրջանների երկերում նկարագրված թանկարժեք քարերի բուժական հատկությունների համեմատական ուսումնասիրությունը կարող է լույս սփռել դարերի խորքից եկող այս համառ հետաքրքրություն շարժառիթների վրա: Հնարավոր է նաև, որ այդպիսի հետազոտությունը գիտական հիմնավորումների աղբյուր դառնա, քանի որ այսօր էլ թանկարժեք և կիսաթանկարժեք քարերի նկատմամբ այդ հինավուրց ակնածանքը չի մարել: Ավելին, պատմական քարաբուժությանը (լիթոթերապիային) փոխարինելու է եկել ժամանակակիցը, որը հին մեթոդների հետ մեկտեղ իր մեջ ներառում է նաև քարերին վերագրվող կենսադաշտի և թրթիռների (վիբրացիա) ուղղորդված օգտագործման ջանքեր՝ ռադիոնիկա, որ էլեկտրականության մեջ թրթիռների ակտիվացման փորձ է, և իհարկե, պաշտոնական բժշկության մեջ թե՛ որպես դեղորայք, և թե՛ որպես սննդային հավելում կիրառվող բազմատեսակ հանքանյութերի լաբորատոր հետազոտություն ու վերամշակում:

Թանկարժեք քարերով բուժման ուղղությունը առավել զարգացում ու տարածում ստացավ Միջնադարում: Այդ մասին սկսեցին խոսել նույնիսկ եկեղեցու ներկայացուցիչները: Այսպես, բացառիկ հետաքրքիր գրվածք է սուրբ Եպիփան Կիպրացու (315-403 թթ.) քարերի մասին աշխատությունը, որը պահպանվել է նրա մեկնությունների պատառիկներում (PG. 43. 293-301): Այն կոչվում է «Գիրք Ահարոնի լանջապանակի տասներկու քարերի մասին»²: Այդ յուրահատուկ ստեղծագործությունը կազմված է նամակի ձևով և հասցեագրված է Դիոդորոս Տյուրոսցի եպիսկոպոսին (մահ. 394 թ.): Եպիփանն առաջիններից մեկն էր, որ փորձում էր լույս սփռել Ահարոնի լանջապանակի տասներկու քարերի իրական լինելու վրա: Նա նկարագրում է այդ քարերից յուրաքանչյուրի ծագման վայրն ու հատկանիշները: Այս աշխատանքը կարելի է նախատիպ համարել քարերի խորհրդաբանության մասին հետագա բոլոր քրիստոնեական երկերի համար: Ելից գրքում (ԻԸ 17-21, ԼԹ 10-14) հիշատակված տասներկու քարերը³,

² А. А. Россиус, Экцерпты анонимного лапидария в cod. Marc. gr. Z 308 и античная традиция трактатов о камнях, под ред. Т. В. Цивьян. Москва, 1997, с. 22-23.

³ «Դատաստանի լանջապանակը նկարագրող կտորից կը պատրաստես, վակասի նման՝ ոսկուց, կապոյա, ծիրանի ու կարմիր կապից եւ նրբահիս բեհեզից: Քառակուսի կը պատրաստես այն՝ մէկ թիզ երկարութեամբ եւ մէկ թիզ լանութեամբ: Դրա վրա ակնաբարեր կը շարես շոս շարբ ընդելուզուածով: Ակնաբարերի շարբեր այսպէս թող լինեն. Առաջինը՝ զմուխտ, սարդիոն եւ տպազիոն՝ մէկ շարբ: Երկրորդ շարբը՝ նոնաբար, շափիլայ եւ յասպիս: Երրորդ

որոնք զարդարում էին հրեա հոգևորականների հանդերձները, ավելի վաղ հետաքրքրություն էին առաջացրել նաև Փիլոն Ալեքսանդրացու (Ք.ա. 15-50 թթ.) մոտ, որը յուրաքանչյուր քարը կապում էր կենդանակերպի որևէ նշանի հետ⁴: 11-րդ դարի վերջում հայտնվեց նաև բանաստեղծ, փիլիսոփա և գիտնական, եպիսկոպոս Մարբոդ Ռեննցու (1035-1123 թթ.) սքանչելի պոեմը՝ «Երգ գոհարների կամ թանկարժեք քարերի մասին»⁵ (Carmen de gemmis sive lapidibus pretiosis), որը դարձյալ վերագրվում էր էվակս արքային, քանի որ Մարբոդը շատ նյութեր վերցրել էր Դամիգերոնի աշխատանքից⁶:

Քարերի կիրառությունը բուժական գործունեության մեջ կարևորել են նաև հայ բժիշկները: Ձեռագրերում առկա բազմաթիվ գրվածքները քարերի մասին ներառում են նաև դրանց բուժական հատկությունների նկարագրություններ: Ընդ որում այդ աշխատանքներում բյուրեղացած են ոչ միայն արաբ, այլ նաև հույն հեղինակներից վերցված տեղեկություններ, որոնք վաղ ակունքներ ունեն: Մասնավորապես, հայտնի է Եպիփանի Կիպրացու թանկարժեք քարերի մասին հայերեն բնագիրը: Այն թարգմանվել է հունարենից և մեզ հասել է մի քանի խմբագրություններով, որոնցից Վենետիկի մատենադարանում գտնվող երկու օրինակ հրատարակվել է «Սրբոյն Եպիփանու ասացեալ զանուանս վասն ականց պատուականաց» վերտառությամբ⁷: Վերջինս դարձել է նաև անվանի հայագետ, Եբրայական համալսարանի հայագիտության և համեմատական կրոնի պրոֆեսոր Մայքլ Սթոունի ուսումնասիրության առարկան⁸: Մատենադարանում նույնպես, այս երկը պարունակող բազմաթիվ ձեռագրեր կան: Ներկա հոդվածում օգտագործվել են դրանցից մի քանիսը՝ ՄՄ 266 (Ժն դ., թթ. 91ա-93բ), ՄՄ737

շարժը՝ գոնազվ, ագաա եւ ստասկ: Չորրորդ շարժը՝ յակինթ, բիւրեղ եւ եղնգախաւ: Դրանք թող դասատուուն ըստ իրենց նշուած շարժերի՝ ընդելուզուած, ոսկով ամրացուած: Իսրայէլի որդիների անուններով փորագրուած ակնախարերը թող լինեն թուով տասներկու՝ ըստ նրանց անունների թուփ: Իսրաֆանչիւրն ըստ այդ տասներկու ցեղերի թող ունենայ իր անունը» (Ելք ԻԹ 15-21):

⁴ *De vita Mosis. An introduction with Text, Translation, and Notes by Philo of Alexandria*, Translated by Jeffrey M. Hunt, Baylor University Press, 2023, II. 124-128.

⁵ Gemma («գոնա») բառի տակ հաճախ հասկացվում էին թանկարժեք ֆաբերը, իսկ «թանկարժեք ֆաբեր» ասելով՝ գունավոր կիսաթանկարժեք ֆաբերը:

⁶ Ю. Ф. Шульц, «Дидактическая поэзия Каролингского и посткаролингского времени», в кн. Валафрид Страбон, Вандальберт Прюмский, Садик, *О названиях знаках зодиака, культурах и климатических свойствах двенадцати месяцев*, Москва, 2000, с. 30-5: Марбод Реннский, *Лапидарий*.

⁷ «Սրբոյն Եպիփանու ասացեալ զանուանս վասն ականց պատուականաց», *Բազմավէպ*, 1856(3), էջ 46-50:

⁸ Michael E. Stone, «An Armenian Epitome of Epiphanius's *De Gemmis*», *The Harvard Theological Review*, Vol. 82, № 4 (Oct., 1989), pp. 467-476.

(Ժէ-ժԸ դ., թթ. 175բ-177ա), ՄՄ1495 (Ժէ դ., թթ. 150 աբ), ՄՄ 2965 (Ժէ դ., թթ. 21ա-22ա), ինչպես նաև բնագրի հրատարակված տարբերակը:

Բացի Եպիփան Կիպրացու բնագրի հայերեն թարգմանությունից, հայերեն ձեռագրերը լի են «Վասն ականց» վերտառությունմբ ոչ ծավալուն գրվածքներով, որոնք տարբեր ձեռագրերում նույնական չեն, բայց ունեն նմանություններ⁹: Ակնհայտորեն դրանք ազդված են նաև Եպիփանի բնագրից: Անանիա Շիրակացին նույնպես քարերի փոքրիկ մի ցանկ ունի՝ համառոտ նկարագրություններով¹⁰:

Այսպիսի գրվածքներում քարերի անունները սովորաբար նշվում էին մի քանի լեզվով: Կարևորվում էին դրանց գույները, ծագման վայրը և այն ուժը, որը զարմանալի կերպով դրսևորվում էր ինչ-որ «ծածուկ» պատճառից: Ըստ Մարբոդի, այդ ուժերի և դրանք ակտիվացնող պատճառների իմացություն շնորհիվ բժիշկների հնարամիտ և ակտիվ ջանքերը կարող են մարդուն տառապանք պատճառող բազմաթիվ ախտեր վերացնել¹¹: Եվ, ինչպես վստահեցնում են այդ արվեստին կատարելապես տիրապետող այրերը, այլ գործերի համար էլ քիչ չէ դրանց օգուտը: Հետևաբար, «ոչ մեկին չպետք է անվստահելի կամ կեղծ թվա, որ թանկարժեք քարերում ամփոփված է հրաշագործ բնատուր զորություն: Բույսերին մեծ ուժ է տրված, բայց ավելի մեծ՝ թանկարժեք քարերին», – իր պոեմի ներածության մեջ գրում է Մարբոդը¹²: Քարերի ներքին հատկություններն ակտիվացնող պատճառների թվում հատկապես կարևորվում էր գույների և երկնային մարմինների դերը: Ըստ որում, գույների ներգործությունը բնութագրվում էր ըստ դրանց առաջացրած զգացողությունների: Օրինակ, կարմիր քարերը՝ համեմատելի լինելով անընդհատ շարժման և կրքի հետ, կրկնապատկում են մարդու էներգիան և ամրացնում օրգանիզմը:

Իրենց բուժական հատկությունների շնորհիվ թանկարժեք քարերը հաճախ էին դառնում միջնադարյան հայ բժիշկների ուսումնասիրման առարկան: Այսպես հայկական ձեռագրերի շարքում պահպանվել է Մխիթար Հերացու երկու փոքրիկ գրվածք՝ մեկում քարերի անունները դասավորված են այբբենական կարգով, այն կոչվում է՝ «Մխիթար իմաստուն բժշկապետի վասն քարանց պատուականաց և յատկութեանց և բժշկութեանց նոցա, ի վերայ այբուբենից եղեալ և շարադասեալ» (ՄՄ 1495, Ժէ դ., թթ. 159աբ), իսկ մյուսը՝ «Մխիթար իմաստուն

⁹ Հնդվածում օգտագործել ենք ՄՄ 1786, 15-րդ դար, քր. 73ա-76բ, ՄՄ 7325, քր. 1բ-5բ, նաև քր. 28բ-30ա:

¹⁰ Ա. Աբրահամյան, *Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը*, Երևան, 1979, էջ 324-325:

¹¹ Ю. Ф. Шульц, «Дидактическая поэзия Каролингского и посткаролингского времени», с. 33.

¹² В геммах великая сила. Легенды и были о минералах, Вступительная статья, примечание Ю. Ф. Шульца, Москва, 1994, с. 11.

բժըշկապետի վասն քարանց եւ յատկութեանց նոցա եւ բժըշկութեան նոցա» (ՄՄ 1898, ժ Գ դ., թթ. 255բ-257ա, ՄՄ 1770, ժ Զ դ., թթ. 363ա-364բ, ՄՄ 2965, ժ Է դ., թթ. 22ա-23բ): Ըստ որում, քարերի ցանկը նույնը չէ, թեպետ կան նաև կրկնվող տեսակներ: Առաջին գրվածքը շատ ընդհանրություններ ունի եպիփան Կիպրացու «Վասն քարանց պատուականաց» գործի հետ: Իր «Ջերմանց միսիթարութիւն» երկում նույնպես Հերացին մեկ անգամ չէ, որ խորհուրդ է տալիս որևէ քար օգտագործել այս կամ այն հիվանդության ժամանակ: Քարերի բուժական հատկություններին հատկացված մի գլուխ ենք գտնում Ասար Սեբաստացու «Գիրք բժշկական արհեստի» երկում¹³: Սակայն դրանց հատկություններով հետաքրքրվում էին ոչ միայն բժիշկները, այլ նաև աստղաբանները, ալքիմիկոսները, աշխարհագրագետները: Ժէ դարում հայ պատմիչ Առաքել Դավրիժեցին իր պատմական երկում, առանց որևէ կապի, տեղակայել է թանկարժեք քարերի մասին երկու հավելված¹⁴:

Այնուամենայնիվ, այս ոլորտն ավելի սերտ սերտ կապեր ուներ հատկապես բժշկագիտության հետ: Ինչպես հայտնի է դառնում ձեռագիր աղբյուրներից, քարերի մասին տեղեկությունները տեղ են գտել բազմաթիվ ախրապատիներին, այլ դեղագիտարանների և բժշկարանների մեջ, որտեղ նկարագրվում էր դրանց ազդեցությունը օրգանիզմի վրա: Որպես արտաքին բուժական միջոց՝ քարերն օգտագործում էին նախապես դրանք տրորելով ու մանրացնելով կվարցի հատիկներով հարուստ հատուկ քարե սալի՝ հեսանի վրա: Հետո այդ փոշին խառնում էին մեղրի ու գինու հետ, տաքացնում՝ ներգործության արդյունավետությունը բարձրացնելու համար, և դնում էին մարմնի հիվանդ մասին: Փոշու վերածված քարերը կիրառում էին նաև ներքին օգտագործման համար նախատեսված տարբեր դեղախառնուրդների կազմում: Երբեմն էլ խորհուրդ էր տրվում քարը պարզապես կրել:

¹³ Ասար Սեբաստացի, *Գիրք բժշկական արհեստի*, աշխ. Գ. Մ. Կարապետյանի, Երևան, 1993, գլուխ ԶԶ, էջ 184-191:

¹⁴ Առաջին հավելվածը Դավրիժեցին ավարտում է հետևյալ վկայությամբ. «Այս խոսքերը, որ թանկագին քարերի մասին են, ահա գրեցինք: Ներկա ժամանակին ժամանեց Սարգիս անունով ոմն ֆահանա, որ մեր ազգից էր, հմուտ էր ու տեղյակ գրեթե մ. բնակվում էր Բերա ֆաղափում, որ այժմ Հայկալ է կոչվում... Արհեստով ականագործ էր, որ թանկագին քարեր հարթում ու շինում էր, նաև սրանք գնող ու վաճառող էր: Զրույցների ժամանակ նա մեզ հետ մշտապես խոսում էր ակնեղենի որպիսությունից, նրա խոսքերը մեզ հավաստի երևացին, ուստի աղաչեցինք նրան, թե դրանք, որ բանավոր ես ասում, գրավոր շարադրիր, տուր մեզ օրինակելու համար: Նա մեր խնդրանքի համար գրեց, ավեց, իսկ մենք ընդհանուրի օգտի համար շարադրեցինք այս պատմագրում...» (Առաքել Դավրիժեցի, *Պատմություն*, քարգվ., առաջաբանը և ծնթ.-ը՝ Վ. Առաքելյանի, Երևան, 1988, էջ 456-463, գլ. ԾԳ «Թանկագին քարերի անունների և որպիսությունների մասին»):

Բազմաթիվ ձեռագրերում տարբեր բովանդակությամբ գրվածքների առկայությունը հնարավորություն է տալիս պարզելու, թե ընդհանուր առմամբ ինչ մոտեցումներ են ունեցել միջնադարյան բժիշկները այդ քարերի գործածության հարցում, ինչ հատկություններ են վերագրել դրանց, եղե՞լ է արդյոք որոշակի համաձայնություն տարբեր հեղինակների կարծիքներում, և գործե՞լ են ինչ-որ հստակ օրինաչափություններ: Առաջինը, որ աչքի է զարնում, այն է, որ քարերի մասին գրեթե բոլոր գրվածքներում առաջնահերթորեն նշվում են Եպիփանի ցանկում առկա քարերը, եթե նույնիսկ դրանց շարադրանքը և պարունակվող հանգամանքները տարբեր են: Սա հաշվի առնելով, ողջամիտ համարեցինք քարերի նկարագրությունը սկսել հենց Եպիփանի ցանկում ներառված Ահարոնի լանջապանակի տասներոկու քարերից:

Թանարժեք քարերի գրեթե բոլոր ցանկերը գլխավորում է սարգիոնը (σάρδιον, սերգոլիկ): Մետաղակերպ օքսիդների (քաղկեդոն) կարգին պատկանող թանկարժեք քար է, դեղնագույն և կարմիրի երանգներով կվարց¹⁵: Ըստ Եպիփան Կիպրացու, սարգիոնը «շիկագոյն» է, «արիւնատեսիլ», լինում է Բաբելոնում, Ասորեստանի մերձակայքում: Թափանցիկ է, նման է աղ դրած ծովատառեխի (սարգինի): Կրակի մեջ չի այրվում՝ ո՛չ գույնն է փոխում, ո՛չ փայլն է կորցնում, ո՛չ էլ նվազում է: Ինչպես մտել է, այնպես էլ դուրս է գալիս: Կար համոզմունք, որ սարգիոնը հանգստացնում է այտուցված մարմնի ցավերը, բուժում է անբուժելի համարվող վերքերը, դադարեցնում արյունահոսությունը: Եպիփանն ասում է, որ այն օգնում է ուռուցքների և երկաթի պատճառով առաջացող այլ ախտահարումների ժամանակ: Ըստ նրա՝ արական սարգիոնի («սարգոնիքսի») տեսակ է նաև մալախիտը¹⁶: Հերացին ակնհայտորեն Եպիփան Կիպրացուց է վերցրել սարգիոնի նկարագրությունը՝ հավելելով միայն, որ այս քարն օգնում է հատկապես սրի հարվածից առաջացած վերքերի ժամանակ¹⁷: Առաքել Դավրիժեցին սարգիոնն անվանում է «եամանի», մի տեղ էլ՝ «աղեղ»: Նկարագրությունը դարձյալ Եպիփանից է: Լրացնում է միայն տարբեր հավատալիքների հետ կապված որոշ տեղեկություններով: Օրինակ՝ որ այս քարը կրողն ապահովագրված է փրատակների տակ մնալուց¹⁸: Ասարը հայտնում է, որ այն դադարեցնում է արյունահոսությունը, ամրացնում ատամները, վերացնում է բերանի

¹⁵ Ս. Մալխասեանց, Հայերէն Բացատրական Բառարան, Երևան, 1944, հ. 4, էջ 192, Հ. Աճառեան, Հայերէն Արմատական Բառարան, հ. 4, Երևան, 1926, էջ 187:

¹⁶ Епифаний Кипрский, «О двенадцати камнях, бывших на одеждах Аарона», Творения святого Епифания Кипрского, ч. 6, Москва, 1884, сс. 267-278.

¹⁷ ՄՄ1495, ք. 159բ:

¹⁸ Առաքել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., գլ. ԾԳ, էջ 459: Այս մասին գրում է նաև Ասար Սերաստացին՝ սարգիոնը անվանելով «ախիխ» կամ «եմանի» (Ասար Սերաստացի, էջ 184-185):

տհաճ հոտը¹⁹: ՄՄ1786 ձեռագրի ձևակերպումները տարբերվում են Եպիփանի գրվածքից՝ ներառելով սարգիոնի («յեամանի») ծննդավայրի, գունային տարբերակների, դրա տարատեսակների մասին տեղեկություններ (թ. 74բ): Հայերեն որոշ ձեռագրերում սարգիոնը համարվում է «սեյլանի» (կարկեհանի) կամ հասպիսի տեսակ²⁰: Ըստ Մարբոդի, այս քարը մատին կամ պարանոցին կրելու դեպքում, խաղաղեցնում է ցասումը, զայրույթը, վեճի ժամանակ առաջացող կրքերը, ինչպես նաև դադարեցնում է արյունահոսությունը²¹:

ՄՄ 737 ձեռագրում ամփոփված է առանձին մի գրվածք, որտեղ սարգիոնը նմանեցվում է Մարիամ Աստվածածնին և ասվում, որ եթե մեկն իր մոտ, իր հոգում ու մտքում պահի սարգիոն քարը, Մարիամն անպայման կփրկի նրան շարհպարտության զարգացումից, որ ամենամեծ մեղքն է: Եվ եթե մեկն անբուժելի վերք ունենա, այսինքն՝ աններելի, թողույթյան անարժան մեղք, կհիշի ամենօրհնյալ սուրբ կույսի անունն ու թողույթյան կարժանանա (թ. 208աբ):

Տպագիրն քարը նույնպես հայերեն ձեռագրերը նկարագրում են Եպիփանի նմանությամբ, որպես կարմրագույն, արյունատեսիլ քար, որը հայտնաբերվում է Հնդկաստանի Տապազե քաղաքում և նման է «կայծ» կոչվող քարին²²: Սակայն երբ այն մանրում են հեսանի²³ վրա, ապա լցնում ջրի մեջ, ջուրը չի կարմրում, այլ դառնում է կաթնագույն: Ըստ որում, որքան էլ ջուրն ավելացնում են, դրա գույնը շարունակում է մնալ կաթնագույն, իսկ լցված քարի կշիռը չի պակասում, մնում է այնքան, որքան սկզբում էր²⁴: Որոշ ձեռագրերում տպագիրնը նույնացվում է քրիստիթի հետ (բնագրում՝ «քրիստլէլիթեոն») ²⁵: «Զիւր գոյնն է ոսկեգոյն, և է պինդ և կակուղ, և գեղեցիկ ի տեսիլն: Ունի զօրութիւն, որ արգիլէ զցանկութիւն ի վերա մսին դիպցնելով: Ունի զօրութիւն, թէ տաք ջրի մէջն դնես, նա ջրի տաքութիւնն առնէ: Ունի զօրութիւն որ քարի մի վերա քսես՝ նա ջուր ելանէ: Ունի զօրութիւն՝ մարդ որ դեղ ունենայ, նա այս ակս լեզուի ներքնն դնելով առ ժամ այն բժշկի, Աստուծով»²⁶:

Այս քարից պատրաստված լուծույթը օգտագործվել է աչքերի հիվանդությունների և թունավորումների ժամանակ, հատկապես եթե թունավորումն

¹⁹ Ասար Սեբաստացի, նշվ. աշխ., էջ 185:

²⁰ ՄՄ 737, ք. 176ա:

²¹ *В геммах великая сила*, с. 17.

²² «Մրբոյն Եպիփանու ասացեալ զանուանս վասն ականց պատուականաց», էջ 47: Հմմտ. ՄՄ699, ք. 216ա (Անանիա Շիրակացի):

²³ Կվարցի հայտնիների խառնուրդով հաբուստ այս կարծիքը Դավրիժեցին անվանում է «ծիրանաբար»:

²⁴ ՄՄ 266, ք. 91աբ, ՄՄ 737, ք. 176ա, «Մրբոյն Եպիփանու ասացեալ զանուանս վասն ականց պատուականաց», նույն տեղում:

²⁵ «Վասն Բրիստիթիթեոնին, որ է տպագիրն», ՄՄ 7325, ք. 2բ և 29ա:

²⁶ Նույն տեղում:

առաջացել է ծովային խաղողից: Արդյունավետ է համարվել նաև գիշերային վախերի և մղձավանջների դեպքում: Սակայն եղել է ծղոտագույն տպագիրոնի մի եզակի տեսակ, որը կարելի էր գտնել միայն թագավորական գանձարաններում և ուներ մի քանի առանձնահատկություն: Այդ քարը եռման ջրի մեջ գցելիս անմիջապես հովացնում էր այն, կարիք չունեի հղկման ու մշակման, քանի որ բնական զարմանալի փայլ ուներ և հղկումը միայն վնասում էր, նաև՝ այն կրողը սթափ բանականություն էր ունենում, ազատվում տրտմությունից և հանկարծամահ չէր լինում: Ասում էին նաև, որ այս քարը դադարեցնում է արյունահոսությունը և դեերի հարձակումներից պաշտպանում է լուսնոտներին²⁷: Հստ Մարբողի, տոպազը կիրառում էին նաև թուլթքի բուժման համար²⁸:

Հերացին տպագիրոնը նկարագրում է ըստ Եպիփանի²⁹, իսկ քրիստոլիթն (բնագրում՝ «քրիսալիթոս») անվանում է «ոսկեքար», որն իր ներսում պայծառ հատիկներ ունի³⁰: Այդպես է նաև ՄՄ1786 ձեռագրում. «Ոսկեակն, որ է ոսկե քարն, ասի հայերէն, և լաթիներէն ասի՝ Քրիսոլիթոս, որ է թիլիայ [դեղին կայծ]: Հեյդարաբադայ երկրէն կու գայ, և է գոյնն դեղնաշաղ ոսկոյ փայլ, որ թէ բարակ շորով պատես, և կայծ դնես վերայ, ոչ այրի շորն» (թ. 74բ): Նույնը գտնում ենք Դավրիժեցու մոտ, որը հավելում է նաև, թե ով այդ քարը մշտապես ունենա իր հետ, գիշերային վախերից ու մղձավանջներից զերծ կմնա և աստծով չար փորձանքից կազատվի³¹: Եպիփանը ոսկեքարն անվանում է նաև «ոսկեբյուրեղ», որ հայտնաբերվում է «առ եգերսն ջրհորոյն Բաբիլոնի, առ վիմին Աքիմինդայ, զի հայրն Կիւրոսի թագաւորին՝ Աքիմինաս կոչիւր, որպէս ոմանք պատմագրեցին»³²: Ոմանք էլ ասում են, որ այս քարը բերվել է քաղղեացիների երկրից³³: Երբ այն փշրում և խմում են, օգնում է ստամոքսի և որովայնի հիվանդությունների ժամանակ³⁴: Մարբողն այն խորհուրդ է տալիս որպես թալիսման՝ հայտնելով, որ դա հզոր պաշտպանություն է հատկապես գիշերային վախերից, նաև վստահեցնում է, որ էշի կաշվի վրա ցանած քրիստոլիթի փոշին սարսափեցնում է դեերին և քշում դրանց³⁵:

Զմրուխտի ամենակարևոր արտաքին հատկանիշը կանաչ գույնն է, թեպետ նշվում է նաև դեղնավուն երանգը: Այս քարի անունը հետևողականորեն կապվում

²⁷ ՄՄ 737, էջ 176բ:

²⁸ *В геммах великая сила*, с. 19.

²⁹ ՄՄ 1495, ք. 159բ:

³⁰ Նույն տեղում:

³¹ **Առաֆել Դավրիժեցի**, նշվ. աշխ., գլ. ԾԳ, էջ 458:

³² «Մրբոյն Եպիփանու ասացեալ զանուանս վասն ականց պատուականաց», էջ 49:

³³ ՄՄ 1495, ք. 159բ:

³⁴ «Մրբոյն Եպիփանու ասացեալ զանուանս վասն ականց պատուականաց», էջ 49:

³⁵ *В геммах великая сила*, с. 18.

է Փիսոն գետի հետ, որը շրջապատում է ամբողջ երկիրը, այդ թվում՝ Հնդկաստանն ու Եթովպիան, որտեղ և գտնվում են զմրուխտի հիմնական հանքավայրերը: Բայց Կիպրացին այսքանով չի սահմանափակվում: Նա նշում է նաև, որ Փիսոնը հունարենով կոչվում է Հնդիկ (Ինդոս), ըստ բարբարոս («խուժ») ազգերի՝ Գանգես, իսկ պարսիկներն այն անվանում են Վեհոտո: Եվ առասպելաբանում են, որ զմրուխտը «յառաջատեսության զօրութիւն» ունի, – հայտնում է նա: Այսինքն՝ իրեն կրողին կանխատեսման, պայծառատեսության, մարգարեական ունակություններ է տալիս³⁶: Մարբողը նույնպես չի շրջանցում զմրուխտի այս հատկությունը՝ հաղորդելով, որ դրանով գուշակություններ են արել ջրի վրա: Պարանոցին կրելիս այն խաղաղեցնում է ուժեղ ջերմը, բուժում է ընկնավորությունը, հանգստացնում հեշտասիրությունը³⁷: Եթե զմրուխտը պահեն օձի դիմաց, վերջինիս աչքերից ջուր կհոսի, և նա կկուրանա, վստահեցնում է Եպիփանը: Ասար Սեբաստացին նրա այս միտքը փոխանցում է՝ այն վերագրելով Զաքարիայի որդի Մուհամատին³⁸: Դավրիժեցին նույնպես այս մասին գրում է, բայց նշում է նաև, որ հատկապես սև զմրուխտն ունի այդպիսի հատկություն, և որ շատերն են սրա մասին վկայել՝ «շատ անգամ փորձելով»³⁹: Իսկ եթե զմրուխտը քրքումով մանրեն հեսանի վրա և դնեն մարդու աչքերին, կպայծառացնի տեսողությունը⁴⁰: Եվ եթե մեկը կրի այն, թունավոր զեռուներ չեն մոտենա նրան: Թունազերծող հատկության մասին գրում է նաև Ասարը: Թե՛ թունավորված մարդուն, թե՛ օձահարին կամ կարճահարին նա առաջարկում է խմել այս քարի փոշուց⁴¹: Խորհուրդ էր տրվում գործածել «սև հագի» (հավանաբար՝ թոքախտի կամ ժանտախտի թոքային ձևի) և արյունային փորլուծության ժամանակ՝ վստահ նշելով, որ «փորձած է»:

Առաջին հավելվածում Դավրիժեցին լիովին կրկնում է Եպիփան Կիպրացու մտքերը⁴²: Բայց երկրորդ հավելվածի աղբյուրն ուրիշ է: Այստեղ Դավրիժեցին նախ առևտրային տեղեկություններ է տալիս, թե որտեղ կան զմրուխտի հանքեր, ինչ շափերի և ինչ գույների են լինում, ինչ գնով են վաճառվում, ապա անցնում զուտ բժշկական գործածությանը: Ոմանց կարծիքով՝ զմրուխտի բնույթը սառն ու չոր է, ոմանք էլ պնդում են, որ այն շատ օգտակար է տեսողությանը, կանխում է հավկուրությունը և երկարակեցություն է ապահովում: Այն ցանկացած թուչի հակաթուչն է: Նույնիսկ եթե մարդուն ուժեղ թուչն տված լինեն,

³⁶ ՄՄ 266, ք. 91բ, ՄՄ 737, ք. 176բ:

³⁷ В геммах великая сила, с. 16-17.

³⁸ Ասար Սեբաստացի, էջ 188:

³⁹ Առաֆել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., գլ. ԾԳ, էջ 456:

⁴⁰ ՄՄ 737, ք. 176բ:

⁴¹ Ասար Սեբաստացի, էջ 189:

⁴² ՄՄ 737, ք. 176բ (Եպիփան), հմմտ Առաֆել Դավրիժեցի, գլ. ԾԳ, էջ 456:

նռնագույն⁴³ զմրուխտի 2 կարատը՝ ուղտի կաթով, լիովին թունագերծում է՝ քրտինքով դուրս բերելով ամբողջ թույնը: Եթե վիշապ օձի դիմաց պահեն, նրա աչքերը կպատուվեն: Կարիճի կամ օձի խայթոցի դեպքում պետք է զմրուխտը (հավանաբար՝ փոշին) հարել վարդաշրով և քսել կծածի վրա՝ լավանում է: Իսկ այն կրողը տազնապ ու մտահոգություն չի ունենում⁴⁴:

Ի հակադրություն Դավրիժեցու, ինչպես նաև Ասար Սեբաստացու⁴⁵, Հերացին զմրուխտի բնությունը տաք ու չոր է համարում: Հաստատում է, որ օգնում է օձահարի, կարճահարի և կատաղության ժամանակ⁴⁶: Իսկ ՄՄ1495-ում նրա այս խոսքերից առաջ ներմուծված են Եպիփան Կիպրացուց վերցրած տեղեկությունները: ՄՄ7325 ձեռագրում «Վասն ականց» գրվածքի անհայտ հեղինակը նշում է, որ զմրուխտը կանաչ է և հայտնաբերվում է Հնդկաստանում: Նա ոչ միայն հայտնում է, որ զմրուխտը «ապաբանքն իբր մօտաբար կու գիտացնէ», այլ նաև նկարագրում է, թե ինչպես է դա իրականացվում: «Եւ այսպէս արա՛ դիր ի ներքոյ լեզուիդ, կամ վիզդ ի վայր կախէ, որ դիպի ի մարմինդ՝ նա ինչ որ ասես կու գիտենաս»: Եթե մարդը կծու-աղի սնունդ է շարաշահել, խորհուրդ է տալիս փշրել այս քարը և տալ խմելու: Իսկ տխուր, վհատ մարդու սիրտն այն ուրախացնում է և մաքրում տրտմությունից⁴⁷: ՄՄ 1786-ում զմրուխտը հայերեն «դահանակ» է կոչվում, իսկ «Ֆռանգաց զմրալ ասի» (թ. 73ա), որը դուրս էր բերվում «Սայիդի» կոչվող եգիպտական հանքավայրի մոտից: Դա հին հանքավայր է, որն այժմ այլևս չի գործում, նկատում է հեղինակը: Նոր հանքավայրն Ամերիկայում է: Սակայն ասում են, որ հատկապես Սայիդի կոչվող հանքի հնագույն զմրուխտն է, որ ապահովագրում է թունավոր զեռուկների հարձակումներից ու թույներից, կուրացնում է օձին և ունի մյուս այն հրաշալի հատկությունները, որոնք նշեցինք վերևում (թ. 73աբ): Ասար Սեբաստացին խոսելով «Դահանակ»-ի մասին, որ նույն դահանակն է, այն չի նույնացնում զմրուխտի հետ: Ընդհակառակը, դրանք թշնամի է համարում իրար, և անհնարին՝ միասին պահելը: «Դահանակը զմրուխտին մադանն (հանքն) է, պղնձի մադան է կելնի: Մադանին գոլորշիքն է, որ կու քարանայ»: Նշելով դրա սառն ու չոր բնությունը, հայտնում է նաև, որ եթե այն մանրեն ու տան առողջ մարդուն, դա կսպանի նրան, իսկ եթե թունավորվածին տան՝ կփրկի: Օգտակար է նաև աչքի հիվանդությունների ժամանակ, մաքրում է

⁴³ Ուշագրավ է, որ թեպես որպես զմրուխտի կաբուրագույն հատկություն ի սկզբանե նշվում է դրա կանաչ գույնը, բայց արդեն երկրորդ անգամ հանդիպում ենք զմրուխտի այլ գույներին՝ սև, նոնագույն:

⁴⁴ Առաֆել Դավրիժեցի, գլ. ԾԳ, էջ 466-467:

⁴⁵ Ասար Սեբաստացի, էջ 188:

⁴⁶ ՄՄ 1898, ք. 255բ:

⁴⁷ ՄՄ 7325, էջ 1բ, նույնը՝ էջ 29բ:

մաշկի գունային անհարթությունները⁴⁸: Միջին հայերենի բառարանում «դահնաձ»-ի կամ «տահնայձ»-ի հոմանիշ են նշվում «դահանակ» և «մալաքիտ» բառերը: Այս քարին «տահնայձ» անվան տակ անդրադառնում է նաև Հերացին. «Տահնայձն կանաչ քար է, նման զմրխտոյ ... և այլ ևս քարեր գոն ի սա նման: Բայց գտանի սա ի պղնձահանքն, և զմրուխտն յոսկւոյ մաղարայն, և է տահնաձն կակուղ, երբ քերես քերի, և զքերուքն ի յաչքդ դնես՝ սրբէ զսպիտակն, և ընդ խայթածն շփես՝ օգտէ, և թէ լէսեն և խառնեն ընդ քացախ, և ի վերայ հերքունի (որքին) ածես, օգտէ: Եւ զհետ երկնից յիստակի և պղտորի»⁴⁹:

Հաջորդ քարը կայծն է: Ըստ Եպիփանի՝ այն լուսատու է և խավարի մեջ լույս է տալիս իբրև կանթեղ (մի տեղ էլ՝ «լամբատ»⁵⁰): Սա անվանում էին «աստվածային գիրք»: Հայերեն ձեռագրերում իբրև «կայծ»-ի այլ անուններ նշվում են «կարկեհան»-ը և «եաղութ»-ը: Հրագույն այս քարը բերվում էր Աֆրիկայում գտնվող Կարթագենից: Այն հայտնաբերվում էր գիշերը՝ հեռվից փայլելով հրի նման ինչպես «ղամբար»: Սա անհնար էր թաքցնել, քանի որ ինչ հանդերձով էլ ծածկեին, նկատելի առկայծում ու փայլատակում էր: Հալած ոսկու մեջ գցելիս, ո՛չ այրվում էր, ո՛չ գույնն էր փոխվում, ո՛չ էլ պայծառությունը: Օգտագործում էին վնասվածքների ժամանակ («զարկվածին»)՝⁵¹:

Ըստ ՄՄ 1786-ի՝ կայծը կամ կարկեհանը հայերեն անվանում են «յեաղութ», իսկ «Տոանգաց ասի ոռբին»: Այն լինում է կարմիր, կապույտ, դեղին, սպիտակ: Ըստ որում, դեղին եաղութի մի տեսակն անվանում են «տպազիոն» և «պիճատ», «և ֆռանկաց՝ թօփացիուզ ասի» (տոպազիոն) (Թ. 73 ա): Ստեփան Մալխասյանցը եաղութը նույնացնում է հակինթի հետ, իսկ կայծը կամ կարկեհանն, ըստ նրա, հրագույն թանկարժեք քար է՝ սուտակի կամ տպազիոնի տեսակներից մեկը, որը միայն կարմիր է լինում և սաստիկ շողում է: Նա այն անվանում է *Rubacelle*: Սակայն այդ կարծիքը չի համապատասխանում ձեռագրերում առկա նկարագրություններին: Ընդհանրապես, թե՛ նոր բառարաններում, թե՛ միջնադարյան սկզբնաղբյուրներում քարերի անվանումների հարցում ականատես ենք լինում որոշակի շփոթի: Տպազիոնությունն այնպիսին է, որ օրինակ՝ կայծը (կարկեհանը կամ եաղութը) հավանաբար, մի քանի տեսակի քարերի ընդհանուր անվանում է, ինչպես քաղկեդոնը: Հարություն Թ. Գայայեանի «Հայերեն Գանձարան» բառարանում (1938) հարգագույն կարկեհանը կոչվում է «պատժախ»: Սակայն ըստ Հերացու, պատժախը (Հերացին տալիս է նաև «խունդուս» անվանումը) տարբեր գույների է լինում՝ դեղին, կապույտ, կարմիր, կանաչ, կապտա-

⁴⁸ Ասար Սեբաստացի, էջ 186:

⁴⁹ ՄՄ 1495, ք. 159բ:

⁵⁰ «Մրբոյն Եպիփանու ասացելալ գանուանս վասն ականց պատուականաց», էջ 50:

⁵¹ ՄՄ737, ք. 73ա, ՄՄ266, էջ 92աբ:

սպիտակ: Դրա բնությունը փափուկ ու տաք է: Հնդիկներն այն անվանում են «քար թինևաւորաց», քանի որ օգնում է նույնիսկ մահացու թունավորվածին («դեղածին»): Եվ դա փորձված է, վստահեցնում է Հերացին⁵²: Իսկ ՄՄ 7325 ձեռագրում եաղութը դարձյալ նույնացվում է կայծի հետ և նշվում, որ այն կապույտ գույնի է վրան ցրված ոսկեգույն հատիկներով: Այն ուրախացնում է մարդու սիրտը, բուժում է կարիճի խայթածը: Եվ այն տանը, որտեղ կա եաղութ, կարիճ չի մոտենում⁵³: Ըստ Ասարի, սա վերացնում է մարդու վախերը, սակայն վտանգավոր է ներքին օգտագործման համար, քանի որ ստամոքսում չի լուծվում, հավաքվում է միզապարկում և քար է գոյացնում⁵⁴:

Առաքել Դավրիժեցու առաջին հավելվածում կայծին վերաբերող հատվածը նույնական է Եպիփան Կիպրացու գրվածքի հետ, իսկ երկրորդ հավելվածում դրա բովանդակությունն ավելի ընդարձակ է: Այն սովորականի պես ներառում է առևտրային տեղեկություններ՝ հայտնաբերման վայրը, արժեքը, տարբերակող առանձնահատկությունները, համեմատությունը այլ քարերի հետ, ինչպես նաև ՄՄ 1786-ում շարադրվածը՝ որոշ հավելումներով: Դավրիժեցին ենթադրում է, որ եաղութից է առաջանում հասպիսը: Նա մի հետաքրքիր ավանդություն է պատմում այն մասին, որ այս քարն ի հայտ է եկել մեկուսի մի սարում, որտեղից իջել է Ադամը, երբ դուրս է եկել դրախտից⁵⁵:

Կիզրիոն («լիզրիոն», «լիզրոն» կամ «լինգիրոն», Λιγγούριον) քարը նոր բառարաններում տուրմալինն է: Եպիփան Կիպրացին գրում է, որ հին բնագետներից ոչ ոք տեղեկություններ չի թողել, թե որտեղից են հանում այս քարը: Ըստ նրա, կան վկայություններ լանկուրիոն կամ լագուրիոն քարի մասին, որ նրա կարծիքով նույն լիզրիոնն է, քանի որ Սուրբ Գիրքը երբեմն փոփոխում է անունները: Միաժամանակ նա կասկած է հայտնում, որ գուցե լիզրիոնը հակինթն է, որը՝ շնայած իր կարևորությանը, չի ներառված տասներկուսի մեջ: Ասում էին, որ այս քարը տաք ածուխի վրա նետելիս չի վնասվում, բայց ածուխները հանգում են, ավելին, եթե այն կտավի մեջ փաթաթված դնեն այրվող ածուխների վրա, անգամ կտավը չի վառվի⁵⁶:

Հերացին նույնպես լիզրիոնը նույնացնում է հակինթի հետ. «Լիզրիոն, որ է յակունդն. նման է կապուտակ ասուռյ. կամ կողենույ, քիչ մի ծիրանագոյն և զօրութիւնն ունի զի կրակն շայրէ գհանդերձն ուր և կենայ սա»⁵⁷: Ըստ նրա, ոմանք այն սուտակ են անվանում, իսկ ինքը դեմ չէ «եղեգնաքար» անվանմանը: Նշում

⁵² ՄՄ 1898, ք. 256բ, ՄՄ 1495, ք. 159բ:

⁵³ ՄՄ 7325, ք. 1բ, նաև 30բ:

⁵⁴ Ասար Սեբաստացի, էջ 190:

⁵⁵ Առաքել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., գլ. ԾԳ, էջ 464:

⁵⁶ Епифаний Кипрский, 1884, նշվ. աշխ., էջ 268:

⁵⁷ ՄՄ 1495, ք. 159ա:

է նաև ծագման վայրը՝ եթովպիա: Հակինթը («ակունդ», «յակունդ», «յակունթ», «յակինթ») կապույտ կամ կանաչ գույնի թանկագին քար է, անվանում են նաև «շափուղա»:

ՄՄ1786 ձեռագրի «Վասն ականց» գրվածքում լիգիլիոնը նույնացվում է արմաստի հետ. «Լիգրոն, որ է Ալմաստ, որ հայերէն է Լիգրոն, և ֆռանկաց՝ դիամանդ ասի» (թ. 73ա):

Դավրիժեցին՝ վկայակոչելով «Աշխարհի բոլոր գոհարների գիրք»-ը, նշում է արմաստի տասներկու տեսակ: Որպես դրանց հայտնաբերման կարևորագույն վայր մատնանշում է Զուլումաթ կոչվող երեք կղզիները, որտեղի բացառիկ արժեքավոր, «երկնի ցողից առաջացած» արմաստի մասին Ալեքսանդր Մեծին պատմել էին իմաստունները: Կրակից դուրս գալիս այն ավելի լավն է լինում, քան նորը: Վեց երես ունի, որ կողմն էլ շրջես, երեք երես է երևում: Կինում է սառնաշաքարագույն, ձիթապտղագույն, պիստակագույն, բյուրեղային, դեղին, կարմիր, սև: Ալմաստը գոհարների թագավորն է, սակայն առանց մշակման այնքան էլ արժեքավոր չէ, քանի որ դուրս է գալիս քարերի հետ խառնված: Ըստ Դավրիժեցու, արմաստով վերացնում էին մաշկի գունային անհարթությունները: Կար համոզմունք, որ արմաստ կրող մարդը թագավորներին հաճելի է: Նրա խոսքն ընդունելի է լինում, չարքերից չի վախենում, փորացավ և քոր չի ունենում, մոռացկոտ չի լինում: Սակայն եթե այն հեսանի վրա մանրեն ու տան մարդուն խմելու, թունավոր է («մահադեղ» է)⁵⁸:

Ըստ Հերացու, արմաստի բնությունը չորրորդ աստիճանի սառն ու չոր է⁵⁹: Թեպետ Ասարը գրում է՝ առաջին աստիճանի, բայց միաժամանակ նշում է, որ սրա սառնությունն այնքան շատ է, որ եթե մարդը կուլ տա, ապա կսառեցնի նրա բնական տաքությունը և կսպանի նրան: Իսկ եթե մեկը արմաստը պահի բերանում, բայց կուլ չտա, կարող է 20 օր շուր չիսմել⁶⁰: Դրա կարծրությունն ու պնդությունը ոչ պողպատն է կարողանում կտրել, ոչ էլ խարտոցը՝ խարտել: Մշակելու և զարդի ակ դարձնելու համար այն հարթեցնում ու ձևավորում էին արճիճե մուրճով (կռան) և խարտում կապարի խարտոցով⁶¹:

Մարբողի նկարագրությամբ՝ արմաստն ամենակարծր քարն է, որը չի վնասվում կրակով և արհամարհում է երկաթը: Սակայն այժի արյան մեջ տաքա-

⁵⁸ Առաֆել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., գլ. ԾԴ, էջ 463-464:

⁵⁹ ՄՄ 1495, ք. 159ա, ՄՄ 1889, ք. 156բ: Բառացի՝ «բնութիւնն խիստ հով է, ի չորս մասնէ, որ է տաւաճայն ի հովութեան և չորութեան»: Նախկինում տարբերում էին որակների ինտենսիվության չորս աստիճան: Առաջինն ամենաթույլն էր, չորրորդն՝ ամենաուժեղը (տե՛ս Ամիրդովլաթի Ամասիացոյ Անգիտաց անպէտ կամ բառարան բժշկական նիւթոց, աշխ.՝ 4. Բասմաջեանի, Վիեննա, 1926, էջ 5):

⁶⁰ Ասար Սեբաստացի, էջ 189: Բառացի՝ «Բնութիւն հով է և չոր առաջին դարձանն»:

⁶¹ ՄՄ 1495, ք. 159ա:

նալով, այն թուլանում է: Միայն արաբական ավաստը կարելի է մշակել առանց արյան, քանի որ այն պակաս կարծր է: Իսկ Կիպրոսի և Ֆիլիպինների ավաստները նման են իրենց ուժով, որով կարողանում են ձգել երկաթը⁶²: Այդպես է գործում նաև մագնիսաքարը՝ հզոր, երբ չկա ավաստ: Իսկ երբ ավաստ նույնպես կա, այն մագնիսից խլում է իր ավարը: Այդ պատճառով, մշակված ավաստի նման, մագնիսաքարը նույնպես անվանում էին «ադամանդ»: Կար համոզմունք, որ ավաստն իր հրաշագործ ուժով անհաղթահարելի է դարձնում կրողին, վռնդում է գիշերային լեմուրներին և հիմար երազները: Վնասագերծում է թուլները, չեզոքացնում հակառակություններն ու հայհոյանքը, բուժում է խելացնորներին, արտացոլում թշնամիների մտադրությունները⁶³:

Ադամանդ կամ «խանտումանտ», որ նշանակում է՝ «աննվաճելի» (adamas, adamantos), սկզբում անվանում էին պողպատը, ապա՝ նաև սառցատեսակ, թափանցիկ, շողշողուն այն թանկարժեք քարը, որը բաղկացած է բնածուխից, և ամենակարծր հանքաքարն է: Հերացին տարբերակում է ադամանդի երեք տեսակ, որոնցից մեկը ձգում է երկաթը, մյուսը վանվում է երկաթից, իսկ երրորդը բյուրեղացած ջրի նման սպիտակ է, լինում է ծովում, եփելիս մսի նման փափկում է և օգնում թունավոր վերքերի ժամանակ⁶⁴: Ադամանդի զարմանալի հատկությունները ակտիվացնելու համար խորհուրդ է տրվում այն աջ բազկին կապել այնպես, որպեսզի դիպչի մաշկին: Այդ կերպ այն օգնում է հաղթահարել բոլոր վախերը և պաշտպանվել թշնամու հարվածներից⁶⁵:

Ինչպես նշեցինք, հնում ադամանդ էին անվանում նաև **մագնիսաքարը**⁶⁶: Դավրիժեցին մագնիսն անվանում է «մղնադիս»՝ միաժամանակ հաստատելով, որ հայերեն այն կոչվում է «ադամանդ»⁶⁷: Սև գույն ունի: Գեպի իրեն է ձգում երկաթը, որի պատճառով կոչվում է «անշարժ հոգի»: Եթե այս քարը մի գիշեր թրի ու դանակի հետ նույն տեղում դնեն, հաջորդ օրը այդ թուրն ու դանակը նույնպես կձգեն երկաթը: Եթե սխտորի հոտ դիպչի, «նրա զօրութիւնքն և գործքն խափանէ»: Բայց եթե այն գցես քացախի մեջ, դարձյալ կվերագտնի իր ուժը⁶⁸: Օգնում է ջղացավի ժամանակ: Մագնիսի մեկ այլ տեսակը՝ «մղնադիս ֆզայ» կամ արծաթի ադամանդը, արծաթը ձգում է այնպես, ինչպես ազա՛հ

⁶² В земах великая сила, с. 11-12.

⁶³ Նույն տեղում:

⁶⁴ ՄՄ 1495, ք. 159ա, ՄՄ 1898, ք. 157ա:

⁶⁵ ՄՄ 7325, ք. 1բ:

⁶⁶ Մագնախի՝ magnes, magnetis, երկաթային սևուակ հանքաքար է, որ դեպի իրեն է ձգում երկաթը և մի քանի այլ մետաղներ: Այն դուրս է բերվում գետնի ընդերքից և կոչվում է բնական մագնիս կամ երկաթաքար (Ս. Մալխասյանց, Հայերեն Բացատրական Բառարան, Երևան, 1944, հ. 3, էջ 231):

⁶⁷ Իսկ Ասարը գրում է՝ «մխնաքիս, որ է խնդմնդ քարն» (էջ 185):

⁶⁸ Ասար Սեբաստացի, էջ 185:

մարդը, որ «արծաթասեր» է և «արծաթն իրեն քաշող»: Եթե ոսկու, երկաթի, պղնձի, արծաթի և այլ խարտուք միատեղ լինեն, ապա այս քարը արծաթը հավաքում է, ինչպես մագնիսը երկաթը: Այն ժանգագույն է և թափանցիկ⁶⁹: «Մղնադիս Ֆզայ» կոչվող քարը հիշատակվում է նաև ՄՄ 1786-ում: Արծաթն իրեն քաշող կամ «արծաթաքաղ» այդ քարը «ժանգառի գոյն» ունի և արտահանվում է Հաբեշտանից: Ագահ է, գրում է հեղինակը, նման է մղլաղուզ քարին, որը երկաթն է իրեն քաշում այնպես, ինչպես սա՝ արծաթը (Թ. 76ա): Մագնիսին վերագրվում էին բազմաթիվ զարմանալի հատկություններ: Ըստ Մարբոդի, այն գաղտնի մեղքերի բացահայտող է: Նաև փայլ է տալիս մարդու խոսքին, վստահություն է ստեղծում և ամեն ինչ ըմբռնելու ունակություն: Օգնում է նյարդային հիվանդությունների և այրվածքների ժամանակ⁷⁰, ինչպես նաև մեջքի ցավի, ցրտից առաջ եկած կծկանքների, գագերի ժամանակ: Մտամոքսից դուրս է բերում թանձր լորձը, չափավորում է կերակուրի թանձրությունը ստամոքսում, օգնում է լորձային այտուցների ժամանակ⁷¹:

Շափյուղան, ըստ Եպիփան Կիպրացու, ծիրանագույն է, և ինչպես «դիպակի սևոյ ծիրանափայլ է իւր տեսիլն»⁷² կամ ինչպես «սև էքսամիտոն է»⁷³ կամ «ծովու ծփման երփնելոյ տեսիլ է»⁷⁴: Սրա տեսակները բազմաթիվ են: Եպիփան Կիպրացին, իբրև այս քարի մասնավոր տեսակ, նշում է կապույտ լաշվարդը, որ բերվում է Եթովպիայից⁷⁵: Նա նաև վկայում է, որ Հնդկաստանում և Եթովպիայում Դիոնիսոսի տաճարների 365 աստիճանները պատրաստված են հենց այս քարից⁷⁶: ՄՄ 1786 ձեռագրում մեկնաբանվում է. «Շափիւղայ՝ հայերէն ասի, լաթիներէն՝ սաֆիրուզմ, որ է փիրուզայ»: Նաև զգուշացնում է, որ պետք է հեռու պահել խոնավությունից⁷⁷: Սրանից երկնչում են գազանները:

Փիրուզ քարի մասին Դավրիժեցին գրում է, որ ականագործներն այն գերադասում են մյուս թանկարժեք քարերից՝ նկատի ունենալով դրա հրաշագործ հատկությունները. «Ով այն մոտը պահի, թագավորների բարկությունից զերծ կմնա, դրամի պակասություն չի ունենա, խոսքն ընդունելի կլինի: Եթե առավոտյան դրան նայի, հոգս չի քաշի, աչքացավի դեմ օգտակար է, երկար ժամանակ բերրիության, անասունի (առատության) համար օգտակար է, մոտը պահողը

⁶⁹ Առաֆել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., գլ. ԾԳ, էջ 462:

⁷⁰ В геммах великая сила, с. 23-24.

⁷¹ Ասար Սեբաստացի, էջ 185:

⁷² ՄՄ 266, ք. 92բ:

⁷³ «Սրբոյն Եպիփանու ասացեալ զանուանս վասն ականց պատուականաց», էջ 48, հմմտ. ՄՄ 1495, ք. 159բ:

⁷⁴ ՄՄ 737, ք. 177ա:

⁷⁵ «Սրբոյն Եպիփանու ասացեալ զանուանս վասն ականց պատուականաց», էջ 48:

⁷⁶ ՄՄ 737, 177ա:

⁷⁷ ՄՄ 1786, էջ 74բ:

վատ երազ չի տեսնի»⁷⁸: Մեկ այլ վկայություն, երբ այն փշրում և կաթի հետ խառնելով օժուժ են մարմնի ախտահարված հատվածը, «հալածում է» սնկային հիվանդությունը և քոսը⁷⁹: Այս հանգամանքը նշում է նաև Հերացին⁸⁰: Վերջինս շափյուղան նույնացնում է դահանակի հետ: Ինչպես նշեցինք, օմանք մալաքիտը նույնպես անվանում են «դահանակ» (ՄՀԲ): Սա հիշատակվում է Մննդոց գրքում, եղեմի նկարագրության ժամանակ (Բ 12): Ոմանք էլ դահանակ էին կոչում զմրուխտը (տե՛ս վերևում):

Ստեփան Մալխասյանցը հաստատում է, որ շափյուղան կորունդի տեսակ է, սապֆիր (հնում՝ սուտակ): Կորունդը ալյումինիումի օքսիդի հանքաքար է, որը պարունակում է նաև աննշան քանակներով քրոմի, երկաթի, մանգանի, տիտանի խառնուրդներ: Հիմնականում անգույն է կամ կապույտ: Սակայն խառնուրդների շնորհիվ կարող է ստանալ նաև այլ երանգներ: Օրինակ, քրոմն ապահովում է դրա կարմիր գույնը՝ վերածելով այն ռուբինի: Տիտանի և երկաթի միակցմամբ է պայմանավորված շափյուղայի հրաշալի կապույտ գույնը և այլն: Մարբողը շափյուղայի (սապֆիրի կամ սիրտիտի) փայլը նմանեցնում է պարզ երկնքի՝ սա համարելով սրբազան և ամենաթանկարժեք քարերից մեկը: Այն ամուր ու առույգ է պահում իրեն կրողի մարմինը, վերացնում է վախերը, իր ներքին զնդանից դուրս է բերում արգելափակված մարդուն, հանգստություն է պարգևում և օգնում է, որ Աստված ընդունի նրա աղոթքները: Այդ պատճառով այն խորհուրդ էր տրվում կրել ընկճախտի ժամանակ: Համարվում էր, որ շափյուղան խթանում է մարդու ներհայեցողությունը: Այն Սատուրնի հովանավորության տակ ծնվածների խորհրդավոր քարն է: Իսկ քանի որ ընկճախտի կամ մեղանքոլիայի համար նույնպես պատասխանատու էր համարվում Սատուրնը, հետևաբար, դրանց փոխկապվածությունն ակնհայտ է: Այս քարին վերագրվում էր նաև մարմնական հիվանդությունների բուժման ունակություն: Հստ Մարբողի, սրա միջոցով սառչում է ներքին ջերմը, դադարում է ինչ-որ պատճառով ակտիվացած քրտնարտադրությունը: Կաթի հետ միասին շփելով բուժում է խոցերը, մաքրում է աչքերը, խաղաղեցնում դեմքի լարվածությունը: Բուժում է նաև լեզվի հիվանդությունները: Միայն թե այն կրողը պետք է հոգեպես մաքուր մարդ լինի⁸¹:

Ամենահետաքրքիր քարերից մեկն ամեթիստն է: Հունարենից թարգմանաբար նշանակում է «հարբեցողությունից պաշտպանող»: Դարեր շարունակ գոյություն է ունեցել հավատալիք, որ եթե այս քարը գցեն գինու գավաթի մեջ, այդ

⁷⁸ Առաֆել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., գլ. ԾԳ, էջ 462:

⁷⁹ ՄՄ 1786, էջ 74բ:

⁸⁰ ՄՄ 1495, ք. 159բ:

⁸¹ В геммах великая сила, с. 15.

գինին խմողը չի հարբի: Մարբողը հաստատում է, որ ամեթիստն օգտակար է հակառակորդին հարբեցնելու համար⁸²: Հայերեն միջնադարյան ձեռագրերում ամեթիստն անվանում են նաև «լալ», «սուտակ», «մեղեսիկ»: Թեպետ սուտակի առումով Հերացին տարբեր կարծիքներ է առաջարկում: Սկզբում նա սուտակը նույնացնում է լիգիրոնի հետ, որ «ոմանք եղեգնաքար ասեն» (կամ «եղնգնաքար»): Այսպես նա հայտարարում է, որ սուտակը կարկեսանն է կամ կայծը՝ այդպես էլ ոչ մի ակնարկ չանելով ամեթիստի մասին⁸³: Իսկ ՄՄ 1786 ձեռագիրը պարզաբանում է. «Սուտակ, որ է լալ, և լաթիներեն Ամէթիստուս, որ այս Բագաշխանայ երկրէն կու գայ, որ ասեն, թէ Ջիմշիտ թագաւորի ժամանակն ժաժք եղեն, և երկիրն պատառեալ՝ այս լալս երևեցաւ»⁸⁴: Այս մասին գրում է նաև Առաքել Դավրիժեցին: Առաջներում մեղեսիկ չկար: Բայց երբ Ջեմշեդ անունով թագավորի օրոք պատահած հզոր երկրաշարժից մոտակա բարձր լեռը ճեղքվեց, աստծու հրաշքով այնտեղ երևաց մեղեսիկը, որի նմանը ոչ մի ուրիշ տեղ չկա: Այն դուրս է գալիս այդ նույն սարից երեք հարյուր տարին մեկ⁸⁵: Վկայակոչելով իմաստուններին, Դավրիժեցին հայտնում է, որ այս քարի բնությունը տաք ու չոր է: Մեղեսիկ կրելը օգտակար էր համարվում և՛ տարբեր հիվանդություններից զերծ մնալու, և՛ մարդկանց դուր գալու համար: Ենթադրում էին, որ այն ազատում է մղձավանջներից, բարձրացնում տրամադրությունը, բացում ախորժակը, մեծացնում դիմադրողականությունը, բուժում հոգեկան խանգարումները, մաքրում մարդու արյունն ու պնևման, ամրացնում ոսկրերը: Կավ է հատկապես ողնաշարի ցավերի ժամանակ: Հավատում էին, որ ամեթիստը ավելացնում է ներշնչանքը, կռահողականությունը, մարդու ստորակարգ բնությունը վերափոխում է ավելի բարձր և կատարյալ որակների, մաքրում և վերականգնում է գիտակցությունը, ազդում է էներգետիկ կենտրոնների վրա: Դավրիժեցին նաև խորհուրդ է տալիս ծեծած, փոշիացրած ամեթիստը խառնել «ուրախարար խյուսի» հետ և ընդունել: Ասում է, որ այն ուրախացնում է սիրտը, հեռացնում հոգան ու մտածմունքը: Իսկ երբ խառնում են աչքի դեղերի հետ, սուր ու պայծառ է դարձնում տեսողությունը⁸⁶:

Ազաթը սիլիկատային հանքանյութ է, գերազանցապես խալցեդոնային: Այն պարունակում է նաև այլ հանքանյութերի սերտաճումից առաջացած տարբեր գունային գոտիներ և ներառուկներ (կարբոնատներ, հիդրօքսիդներ և այլն) ստանալով շերտավոր կառուցվածք: Ազաթների շարքին են դասվում նաև խալցեդոնի այլ տարատեսակներ, որոնք չունեն նկատելի շերտավորություն, բայց

⁸² В геммах великая сила, с. 21.

⁸³ ՄՄ 1495, ք. 159բ:

⁸⁴ ՄՄ 1786, ք. 74ա:

⁸⁵ Առաքել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., գլ. ԾԳ, էջ 466

⁸⁶ Նույն տեղում:

ունեն ներառուկներ, որոնք քարի մեջ ստեղծում են որոշակի պատկերներ: Եպիփան Կիպրացին շեշտադրում է այս քարի հայտնաբերումը սկյուլթացիների կողմերում և հատուկ առանձնացնում ագաթի մի տեսակ, որն առյուծի բաշի գույն ունի: Իսկ ընդհանուր առմամբ, նա այս քարը նմանեցնում է մարմարի և փղոսկրի, և ասում է, որ շատերն այն շփոթում են հակինթի հետ⁸⁷: Հայերեն ձեռագրերում մի դեպքում հենց այսպես էլ թարգմանված է. «է նման յակունդի՝ կապուտակ տեսլեամբ, գոյն ունելով առիւծոյ»: Նաև ասվում է, որ այն նման է «կճոյ» (հավանաբար՝ կոճագամ կամ գոճագամ), «առիւծաձև է և առիւծատեսիլ»: Հրատարակված բնագրում գտնում ենք երկու օրինակն էլ⁸⁸: Գրեթե բոլոր ձեռագրերում նշվում է օձերի և այլ թունավոր սողունների խայթոցի դեպքում դրա արդյունավետությունը, եթե այն մանրում են և ջրով քսում խայթոցի տեղին:

ՄՄ 1786 ձեռագրում ագաթն ու հակինթը նույնացվում են: Ըստ որում, նույն այս ձեռագրում ագաթին անդրադարձը երկու անգամ է. «Ակատ, հայերէն ասի, որ է Այնըլհօռ (այնիլիհօռ – արաբ. *ayn al-hirr* – կատվակն), և լաթիներէն ասի՝ Հիաչինթուս, կամ ի հընդիկս է կղզի մեծ, զոր անունն է Սէյլան» (թ. 74ա): Նաև «Յակինթ կամ ակատ հայերէն ասի, և լաթիներէն՝ ասի նիքս, որ է աղիղ» (թ. 75ա. «նիքս» ասելով հավանաբար նկատի ունի օնիքս): Պետք է նկատել, որ վերևում «աղեղ» անվանումը կիրառվեց սարդիոնի առնչությամբ, իսկ հիմա՝ նաև ագաթի: Ստեփան Մալխասյանցը և Հրայցա Աճառյանը կարծում են, որ դա, այնուամենայնիվ, սարդիոնի անվանումն է: «Աղեղ»-ը կամ «աղիղ»-ը արաբերեն *‘ajiq*-ն է (ՀԱԲ), որի աղավաղված ձևը՝ *hakiik*, նույնպես գտնում ենք հայերեն ձեռագրերում՝ «յակիկ» տարբերակով: «Յակիկն շատ ազգք են, և ի շատ տեղիս գտանին..., ով ոք ունենայ ի սոցանէ առ ինքն՝ խաղաղարար և անկոհի լինի, եւ միւս խասիաթն այս է, զի թէ այր կամ կին արիւնաբեր լինի՝ օգտէ: Եւ միւս. այլ թէ ատամն որ շարժի և ժանկոտի, սրբես սովաւ լաւանայ»⁸⁹:

Ըստ Առաքել Դավրիժեցուն՝ ով ագաթ է կրում, զերծ կմնա բորից, քոսից, բորից և այլ այսպիսի բաներից: Իսկ «խելքի շահ կունենա» և «ինչքան էլ գինի խմի, խելքը չի կորցնի» մտքերին Դավրիժեցին թերահավատորեն է վերաբերվում⁹⁰: Ըստ Մարբողի, ագաթն օգնում է կարճահարին և օձահարին: Հագեցնում է ծարավը և օգտակար է տեսողությանը: Կրողին հաղորդում է ուժ և ամրություն, դարձնում է պերճախոս, արտաքինից հաճելի և ծաղկուն⁹¹:

Արդյո՞ք հակինթը պարզապես նման է, թե նույնն է ագաթի հետ, դժվար է ասել, բայց հակինթի համար տարբեր ձեռագրերում գտնում ենք նաև «յակունդ»

⁸⁷ Епифаний Кипрский, 1884, гл. 8, с. 270:

⁸⁸ «Մբոյն Եպիփանու ասացեալ զանուանս վասն ականց պատուականաց», էջ 49:

⁸⁹ ՄՄ 1495, ք. 159բ:

⁹⁰ Առաքել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., գլ. ԾԳ, էջ 458:

⁹¹ В геммах великая сила, с. 13.

և «հիւշիթոս» կամ «հիաջիթոս» տարբերակները⁹²: Հերացին «Յակունդ»-ի երեք տեսակ է նշում՝ կարմիր, դեղին և կապույտ: Բնությունը տաք ու չոր է, մոտ է ոսկու բնությանը: Սրան չեն վնասում ո՛չ կրակը, ո՛չ երկաթը: Հակառակը, կրակի մեջ մտնելուց և դուրս գալուց հետո այն ավելի է գեղեցկանում, հատկապես դեղինը⁹³: Այս նույն շարագրանքն ենք գտնում նաև ՄՄ 1786-ի «Վասն ականց» գրվածքում (թ. 255բ): «Հիւշիթոս»-ը կամ «հիաջիթոս»-ը նկարագրվում է իբրև կրակագույն քար, որը կրակի դիմաց պահելիս ինքն էլ է նմանվում կրակի: Լինում է այնպիսի երկրներում, որտեղ շատ են կայծակները: Նշվում է զարմանալի մի հատկություն: Պարզվում է՝ այս քարը մարդուն պաշտպանում է մահից այնպիսի տարածքում, որտեղ օդն ապականված է (հավանաբար՝ որտեղ կա օդակաթիլային վարակ): Այսինքն, այս քարին վերագրվում էր համաճարակներից պաշտպանող զորություն, նաև քնաբեր հատկություն: Ասում էին, որ այն հաջողություն է բերում մարդուն և նրան իմաստուն է դարձնում⁹⁴:

Առաքել Դավրիժեցին սուտակ է համարում նաև «գոճազմ» կոչվող քարը, որը լաջվարդն է (ծծմբի, սիլիցիումի պարունակությամբ մուգ կապույտ հանքաքար է՝ լապիս-լազուլի): Այն կապույտ է, բայց եթե գցես «արքայաջրի»⁹⁵ մեջ, անմիջապես սպիտակում է, ինչպես ձյուն⁹⁶: ՄՄ 1786 ձեռագրում կարդում ենք. «Գոճազմն ասի հայերէն, և լաթիներէն՝ Լիգուրիուս կամ լթուրքուզ, որ է լաջվարդ: Ի Օզբէզի երկրէն, Բաղաշխանայ կըգայ: Լան այն է, որ հակիթի պէս սպիտակ կեղև ունի և աղէկ է, որ մէջն դամարոտ և սպիտակ չը լինի, և թէ կրակն գցես, այրի, ապա գոյնն չի փոխիր, ապա եթէ թէզաբի ջուրն դնես, սպետակի որպէս գձին» (թ. 75ա): Սա անվանում են նաև «լաճիվերդ»: Բնությունը սառն ու չոր է: Եթե սրա 1 դրամը ծեծեն, խառնեն 3 դրամ վայրի նոսնեու ծաղկի հետ, շաղախեն 10 դրամ մեղրով և տան հիվանդին ուտելու, մարմնից հեռացնում է սև մաղձը և դադարեցնում է արյունային լուծը⁹⁷: Հերացին նույնպես սրա բնությունը սառն ու չոր է որակում և խորհուրդ է տալիս կիրառել աչքի հիվանդությունների ժամանակ⁹⁸: Փոշիացրած լաջվարդից («լազուարդ») է ստացվում «ձովազվարթ» կամ ուլտրամարին կոչվող կապույտ գունանյութը: Այս քարի կապույտ երանգը պայմանավորված է բյուրեղում եռածծմբի ռադիկալ անիոնի առկայությամբ:

⁹² ՄՄ 7325, ք. 3ա, նաև 29ա:

⁹³ ՄՄ 1495, քք. 159աբ:

⁹⁴ ՄՄ 7325, ք. 3ա, նաև 29ա:

⁹⁵ Արեւայաջուրը ազոտական թթվի և աղաթթվի 1:3 խառնուրդն է, որի մեջ լուծվում է նույնիսկ ոսկին:

⁹⁶ Առաքել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., գլ. ԾԳ, 458:

⁹⁷ ՄՄ 7325, ք. 4ա:

⁹⁸ ՄՄ 1495, ք. 159ա, ՄՄ 1898, ք. 256բ:

ՄՄ 7325 ձեռագրում բավական ընդարձակ մի բնագիր ենք գտնում կապույտ քարի մասին: Սակայն այստեղ դրա բնությունը ներկայացվում է տաք ու շոր: Անհայտ հեղինակը հաղորդում է, որ այս քարը «առողջացն է գաշաց լոյսն և վերցն է զմթնալն... սրբ է զսպիտակն և տանի զմշուշն, և զարցունքն կտր է, և զկարմրութիւնն տանի, և զտաքութիւնն այլ տանի» (թ. 4բ): Կարելի է ենթադրել, որ կիրառվել է կատարակտի բուժման համար: Մանրամասն նկարագրվում է նաև ակնաբուժության մեջ դրա կիրառման կարգը: Քարը պետք է դնել մեկ բաժակ մաքուր ջրի մեջ, մեկ անգամ ասել «Ողջույն քեզ Մարիամ», ապա քարը հանել, բամբակի փոքրիկ կտորը թրջել այդ ջրում և կաթացնել աչքերի մեջ: Զգուշացվում է, որ սկզբում սաստիկ ջերմության զգացում է լինում, որը քիչ անց թեթևանում է, բայց աչքը զարմանալի ձևով մաքրում է, ինչը փորձված է⁹⁹: Ըստ միջնադարյան բժշկի, սա բուժում է նաև երակների զանազան հիվանդություններ, ցավազրկող է, եթե լավ օժեն ցաված տեղը, օգնում է հին ու նոր ամեն տեսակի խոցերի ժամանակ: Վերջինի համար, սակայն, ավելի երկար է պետք թողնել ջրի մեջ, մինչև ամբողջությամբ կկարգան «Հավատամք»-ը¹⁰⁰: Այդ ջրով կարելի է և՛ լվացվել, և՛ լաթի մի կտոր թաթախել ու դնել խոցի վրա՝ «զհին և զփտած մսերն տանի և զառողջն թողնու» (թ. 5ա): Բայց պետք է այս գործողությունն անընդհատ կրկնել այնքան, մինչև լրիվ բուժվի: Թեպետ վստահեցվում է, որ արդյունքն արագ է ստացվում: Խիստ «գորաւոր» է համարվում այս քարի ներգործությունը, երբ այն փտախտի (*gangraena*) ժամանակ մանրում և ցանում են մեռուկացած հյուսվածքների վրա: Այստեղ հիշատակվում է «կերցալ» կոչվող հիվանդությունը, որ գործածվում էր երկու նշանակությամբ՝ «քաղցկեղ» կամ «ժանտախտ»: Բայց բնագրում այս եզրույթը պարզաբանվում է որպես «աքիլայ» («փտախտ, կերցալ, մեռուկ»՝ ՄՀԲ), որն առաջացել է ամբողջ մարմնում տարածված ինչ-որ հիվանդությունից: Նշվում է թուլթքի ժամանակ կիրառության մասին, երբ ցաված տեղի վրա են դնում քարի «լուծույթով» թրջած վիրակապը: Ըստ որում, քարը պետք է ջրի մեջ գցել հենց այն պահին, երբ օգտագործման անհրաժեշտություն կա, որպեսզի ջուրը չհնանա: Բայց սա գործարկելու համար պետք է հստակ իմանալ մարդու բնության խառնվածքը և հիվանդության բնույթը: Իսկ եթե դրանք չիմանալով փորձեն կիրառել, կարող է մեծ վնաս հասցնել (թ. 5ա-բ), քանի որ դեղն օգնում է այն բոլոր հիվանդությունների ժամանակ, որոնք պայմանավորված են լորձով կամ սև մաղձով, իսկ դեղին մաղձային և արյունային հիվանդությունների ժամանակ վնասում է: Այն օգնում է նաև բորի, մոլաքորի կամ եղնջացանի, սնկի ժամանակ՝ կիրառվելով նույն ձևով:

⁹⁹ ՄՄ 1495, ք. 159ա, ՄՄ 1898, ք. 256բ:

¹⁰⁰ Հնարավոր է՝ այս բառերի առաաբերման անհրաժեշտությունը շեշտվում է ժամանակը նշգրտելու համար:

Իսկ վերջում կարողում ենք՝ «Ով եղբայր խիստ փորձած է, անգին գոհար է» (Թ. 5բ): Հաղորդվում է նաև, որ «Թարգմանեցաք ի Ֆոէնկ գրոց Թուին ՌԿԵ (1616 թ.), ի Լօվ քաղաքին»¹⁰¹:

Եպիփան Կիպրացին բյուրեղը (բերիլ) նկարագրում է «խաժագոյն, ծովաներկ, օդանման»: Այն ջրագույն հակինթի տեսք ունի: Արևի դիմաց պահելիս, մեջը նշմարվում են լուսափայլ, կորեկի նման հատիկներ: Բյուրեղի մի տեսակ կա, որ նման է «բաց վիշապի» (իրականում, Կիպրացին գրում է՝ «նման է օձի աչքի», էջ 271), մեկ ուրիշ տեսակը՝ սպիտակ մոմի, մյուսն էլ՝ սառուցի: Դրանք բոլորը հայտնաբերվում են Եփրատի անցման տեղում («յանցն»)՝ Տյուրոս կամ Տավրոս լեռան վրա¹⁰²:

«Վասն ականց» կոշվող գրվածքներից մեկում կարողում ենք. «Բիւրեղ՝ հայերէն ասի, և լաթիներէն՝ Բէրիլլուզ ասեն, որ է Դօս»: Այստեղ գործածվում է նաև բյուրեղի «պիլօր» անվանումը, որ վերցված է արաբերէ *billor*-ից: Ստացվել է Հեյդարաբադից՝ սպիտակ, դեղնաշաղ և մխագոյն երանգներով: Ծեծած, փոշիացրած բյուրեղը վերքի վրա դնելով բուժում էին նույնիսկ հին խոցերը¹⁰³: Դավրիժեցին հայտնում է նաև այս քարի՝ մղձավանջներից ձերբազատող, հանգստացնող ազդեցություն մասին¹⁰⁴: Ըստ Մարբոդի, բյուրեղը փշրված վիճակում, մեղրի հետ միասին, տալիս են կերակրող մորը: Այն ավելացնում է կրծքի կաթը¹⁰⁵: Կրակից վնասվում և այլևս չի նորոգվում, սակայն այդ այրված քարը նույնպես օգտագործել են աչքի հիվանդությունների ժամանակ կիրառվող դեղերի պատրաստման համար¹⁰⁶: Ըստ Հերացու, կապույտ բյուրեղը կտրում է ատամնացավը, իսկ սպիտակը պաշտպանում է վատ երազներից¹⁰⁷:

Հասպիսը (արևաքար, արևակին, ծիածանաքար, հասմկաքար) բերվում էր Կիպրոսից: «Յասպիս նման է զըմբիտի փոքր դեղնագոյն, և զապարճատ ասեն սմա, գտանի սա յեզերս Թորգոմիտէս»¹⁰⁸: Դավրիժեցին նշում է «յաշմ» անվանումը՝ ասելով, որ բոլոր լեզուներով այդպես են անվանում այս քարը: Մեկ այլ տեղում նա գործածում է նաև հասպիսի «ապարճատ» և «յասք» անվանումները: Նշում է, որ օգտակար է կայծակի դեմ և, որտեղ կա հասպիս, կայծակն այդտեղ չի հարվածում: Նույնիսկ ապահովագրում է երկրաշարժից¹⁰⁹: Ըստ Մարբո-

¹⁰¹ «Սբբոյն Եպիփանու ասացեալ զանուանս վասն ականց պատուականաց», էջ 49:

¹⁰² Епифаний Кипрский, 1884, гл. 9, с. 271.

¹⁰³ ՄՄ 1786, էջ 75ա:

¹⁰⁴ Առաքել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., գլ. ԾԳ, էջ 458:

¹⁰⁵ В гемах великая сила, с. 19.

¹⁰⁶ Առաքել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., գլ. ԾԳ, էջ 458:

¹⁰⁷ ՄՄ 1495, ք. 159ա:

¹⁰⁸ ՄՄ 737, ք. 177ա:

¹⁰⁹ Առաքել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., գլ. ԾԳ, էջ 461:

դի, այն օգնում է ջերմի և ծննդաբերության ժամանակ: Արծաթե շրջանակով կրելիս՝ պաշտպանում է չար ոգիներից¹¹⁰: «Յասպիս, ասի հայերէն, և լաթիներէն է եասպիս, որ է Զաբարջաթ»¹¹¹: Հայտնում են նաև, որ այս քարին երկար նայելը լավացնում է տեսողությունը, իսկ ծեծած վիճակում աչքերին դնելը հանգստացնում է քորը¹¹²: Եվ եթե մարդն իր մոտ հասպիս ունենա, «սիրտն չի դողայ, և ժաժքի և կայծակի՝ ասեն լաւ է հետն պահելն»¹¹³: Ըստ Եպիփան Կիպրացու, առասպելաբանում են, թե այս քարը բժշկում և պաշտպանում է մարդուն ուրվականներից, և որ այն խմում են «իմաստագէտքն վասն ահի գազանաց, զի ասեն առասպելքն, թէ գազանք վայրենիք զարհուրին ի մարդոյն, առ որ ակնս այս գտանի»¹¹⁴: Ըստ Մարբողի, այս քարը պաշտպանում է մանկան օրորոցը¹¹⁵:

Հայերեն ձեռագրերում զարմանալիորեն շատ են կորալի նկարագրությունները: Այն հանդիպում է տարբեր անուններով՝ «կօրալ», «գօրալօս», «մարջան», «մարճան», «մէրճէն», «բուստ» և այլն: Սա հանքաքար չէ, «այս է ոչ ակ, այլ ի ծովու տակն լինի և բուսանի արմատով»¹¹⁶: Հիմնականում կարմիր է լինում, թեպետ երբեմն էլ՝ սև և սպիտակ: Բերվում էր Հնդկաստանից և Ջենովայից¹¹⁷: «Բուստ՝ հայերեն ասի, և Ֆռանկաց՝ կօռալ ասի, որ է մարջան, երկու տեղ ծովէ ելանէ, լաւն՝ մերձ ի Ջենուա և յԱլիկօնայ, որ է յԿրոպիայ, անտի ելանէ... Ի ծովուն տակն բուսանի որպէս ծառ, լողորդք իջանեն որպէս մարգարիտ հանեն, յետոյ բան տանեն և տաշեն»¹¹⁸: Բնությունը առաջին աստիճանի սառն ու երրորդ աստիճանի չոր է: Բացում է միզարգելը, օգնում գլխացավին, ամրացնում սիրտը, օգտագործվում է աղիների խոցի բուժման համար¹¹⁹: Կրակի մեջ այրվում է, թթվային լուծույթի մեջ՝ սպիտակում: Ծովից հանելիս փափուկ է, բայց երբ հանում են մակերևույթ, օդի հետ շփվելով ամրանում է: Այս քարի մասին նույնպես կան զանազան հավատալիքներ: Կան նաև տարբեր հիվանդությունների համար դեղատոմսեր:

Կորալը պարանոցից կախելիս, պետք է այնպես անել, որ դիպչի որովայնին: Դա ապահովագրում է մարդուն հիվանդանալուց: Ծանր հիվանդի մաշկի վրա կապելով փորձում էին որոշել հիվանդության ելքը: Եթե քարի գույնը պահպանվում էր, եզրակացնում էին, որ հիվանդը կապաքինվի, եթե գունատվում էր,

¹¹⁰ В геммах великая сила, с. 14.

¹¹¹ ՄՄ 1786, ք. 74բ:

¹¹² Նույն տեղում: Նաև տե՛ս Առաֆել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., գլ. ԾԳ, էջ 456-457:

¹¹³ ՄՄ 1786, ք. 75բ:

¹¹⁴ «Արբոյն Եպիփանոս ասացեալ զանուանս վասն ականց պատուականաց», էջ 48:

¹¹⁵ В геммах великая сила, с. 14.

¹¹⁶ ՄՄ 7325, ք. 3ա:

¹¹⁷ ՄՄ 7325, ք. 3ա:

¹¹⁸ ՄՄ 1786, ք. 75բ:

¹¹⁹ Ասար Սեբասացի, էջ 187:

կանխորոշում էին հիվանդի մահը¹²⁰: Հավանաբար կիրառում էին նաև պարկինսոնիզմի բուժման համար («Ունի զօրութիւն, որ մարդոյ անդամն թէ դողդղան լինի՝ բժշկէ», ն.տ.), ինչպես նաև աչքերի լորձային հիվանդությունների, արյունախիսման և արյունային լուծի ժամանակ¹²¹: Դավրիժեցին մարջանը («որ հայերեն բուստ է կոչվում») ծովում աճող ծառի է նմանեցնում, որը «փայտի պես ցեցակեր է լինում, որդնոտում է ու ծակծկվում», թթվային լուծույթի մեջ սպիտակում է, կրակի մեջ՝ կրանում¹²²: Այն ուժ է տալիս սրտին և օգտակար է աչքերին: Մարբողը կորալը նմանեցնում է ողկույզի, քանի դեռ այն ապրում է ծովում, բայց դուրս բերելուց և սուր մետաղով կտրելուց հետո, շփվելով օդի հետ, պնդանում է դառնալով քար: «Քիչ առաջ կանաչ էր, իսկ հիմա ալ կարմիր»: Այն նաև շանթարգել էր համարվում, որ դադարեցնում է կաթնալիք, հողմապտույտն ու փոթորիկը, վռնդում է խավարի դեերին, թեթևացնում սկիզբը և բարեհաջող դարձնում վերջը¹²³:

Սաթը, որ բուսական ծագում ունեցող խեժ է¹²⁴, հաճախ է տեղ գտնում միջնադարյան դեղատոմսերի մեջ: Հայերեն ձեռագրերում այն հիմնականում հանդիպում է «քէհլիպար», «քահրիբար», «քահրբար», «սէպաճ» անուններով: Նշվում է սրա երկու տեսակ՝ խեժածուխ (տարատեսակներ՝ կարբունկուլ, կայծոռիկ, ազնիվ կարկեհան, կարմիր նոնաքար) և լորձանման սաթ: Յուզը նույնպես շատ օգտակար է համարվել: Կիրառվել է հարբուխի, սեբորեայի, էկզեմայի, ջղակծկանքի և այլ բազմաթիվ հիվանդությունների ժամանակ¹²⁵: Սէպաճը, հավանաբար, սաթի վերը նկարագրված առաջին տեսակն է խեժածուխը: Նկարագրությունը նույնպես նման է «խոր ու սևագոյն, և թեթև, որ թէ ջրին երեսն գցես, տակն չի մնայ, այլ երեսն ելանէ»¹²⁶: Բնությունը երկրորդ աստիճանի տաք և չոր է: Դադարեցնում է կոկորդի սուր արյունահոսությունը: Հերձու հետ միասին՝ ամրացնում է ստամոքսը: Պաշտպանում է դիվահարությունից¹²⁷:

Հեմատիտը հայերեն ձեռագրերում կոչվում է «արին քար»: Դավրիժեցին օգտագործում է «խամահի» անվանումը՝ պարսկերեն xumahan բառից: Եվ պարզաբանում է՝ «չինական երկաթ է, այսինքն՝ սանկհատիտ, և հայերեն սղուն քար են ասում»¹²⁸: «Սանկհատիտ» բառը, ըստ Ստեփան Մալխասյանցի,

¹²⁰ ՄՄ 7325, ք. 3ա:

¹²¹ ՄՄ 7325, ք. 3բ:

¹²² Առաֆել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., գլ. ԾԳ, էջ 459:

¹²³ В геммах великая сила, с. 24.

¹²⁴ Ասարը գրում է՝ «ոսկո ունի ծառին խեժն է», էջ 187:

¹²⁵ ՄՄ 7325, ք. 3բ, ՄՄ 1786, ք. 76ա:

¹²⁶ ՄՄ 1786, ք. 76ա:

¹²⁷ Ասար Սեբաստացի, էջ 187:

¹²⁸ Առաֆել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., գլ. ԾԳ, էջ 460:

կազմված է sanguine և hématite (ֆրանսերեն) բառերի միաձուլումից: Այս քարը սկզբում ծիրանագույն է: Այն կարմրում է, երբ քսում են հեսանին: Թեպետ պատահում են նաև դրա այլ գույներ: Դավրիժեցու փոխանցմամբ, եթե հեմատիտը վարդաշրով քսեն հեսանին, օգնում է ամեն տեսակ ուռուցքի ժամանակ¹²⁹: «Ուռուցք» ասելով, կարծես, նկատի ունի այտուցը: Այս քարը կարգավորում է փոփոխված («պիղծ») խառնվածքը և վերականգնում առողջությունը¹³⁰: Ներքին օգտագործման համար առաջարկվում է հետևյալ դեղատոմսը. քարը եփել ջրով, ապա ջուրը քամել և շաքարով եռացնել, դարձյալ քամել, պատրաստել խյուս և ուտել: Որոշակի հիվանդություն չի նշում, ասում է՝ «լավ է»¹³¹: Հավանաբար, կանխարգելիչ միջոց է: Ըստ Մարբոդի, այս քարը բնության կողմից ստեղծված է մարդուն ծառայելու համար: Ունի արտահայտված կապող ազդեցություն: Սրա փոշին չափավորում է վերքերի վրա առաջացող հյուսվածքային գերաճը, բուժում է խոցերը, դադարեցնում փորլուծությունը: Չվի կճեպի հետ խառնած՝ նուան հյուսված կամ ջրի մեջ լուծելով, կարելի է բուժել արյունախտումը: Հին գինու մեջ լուծելու և մի քանի անգամ խմելու դեպքում բուժում է օձի կծածը: Մեղրի հետ խառնված՝ ապաքինում է հիվանդ աչքերը, վերացնում է մշուշը, լավացնում թուլացած տեսողությունը: Ասում են, որ խմելու դեպքում այն լուծում է միզապարկի քարերը¹³²:

Մարգարիտը Հնդկական ծովից է դուրս բերվում: Այն առաջանում է սադափի մեջ: Չափավոր բնություն ունի («մուհիթատիլ»): Մարդուն օգտակար է կրել այն: «Ունի զօրութիւն՝ որ փշրես և խմես, նա սիրտն խնդացնէ, արիւնն թամիզ (մաքուր) պահէ, չի թողուլ որ ապականի»¹³³: Սա օգտակար է համարվում, նույնիսկ եթե պարզապես ծեծեն և ջրով խմեն (ն.տ.): Ասար Սեբաստացին շատ մանրամասն դեղատոմս է առաջարկում՝ օրգանիզմի դիմադրողականության բարձրացման, ներքին օրգանների ամրացման, վերջույթների թուլության հաղթահարման համար: Այն ներառում է միանգամից երեք քար և բազմաթիվ այլ բաղադրիչներ՝ «մարգարիտ անծակ», «եաղութ», «բեխի մէրճան», «արծաթի վարաղ», համպար, մուշկ, կարմիր վարդի թերթիկ, քրքում, հերձի, մեխակ, քուֆի, դարչին և այլն¹³⁴:

Մարգարիտի առաջացումը Դավրիժեցին նկարագրում է հետևյալ կերպ: Հավի չափ մի կենդանի ձկնկիթի նման սերմը գցում է ծովի մեջ: Դրա սերմից առաջանում է «գաղտիկուրի» (ոստրեի) սաղափը: Մայիսին, երբ անձրև է

129 Առաֆել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., գլ. ԾԳ, էջ 460:

130 ՄՄ 7325, էջ 4ա:

131 Նույն տեղում:

132 В землях великая сила, с. 30.

133 ՄՄ 7325, ք. 4աբ:

134 Ասար Սեբաստացի, էջ 226:

գալիս, դրանք ելնում են ծովի մակերևույթ, իսկ գիշերն իջնում են ծովի հատակ: Մինչև քառասուն օր այդպես մնում են, ապա գոյանում է մարգարիտը: «Բնույթը սուր ու թաց է»¹³⁵: Երբ ծեծում և քացախով քսում են օջախային, անհարթ գունավորմամբ (պիգմենտավորված) մաշկին, մաքրում և հավասարեցնում է մաշկի գույնը (ն.տ.):

Եղունկը կամ եղնկաքարը օնիքսն է, որը խալցեդոնային կվարցի տեսակ է: Եպիփան Կիպրացին այն դեղինի երանգներով է նկարագրում. «Եղունկն խարտեաշ է: Համարձակ խնդան նովաւ հարսունք թագաւորաց... Ի Հնդկիս գտանի»¹³⁶: Եպիփանն ասում է նաև, որ այն օգտակար է կոտրվածքի համար, բայց չի նշում թե ինչպես է կիրառվում: Դավրիժեցին տարօրինակ կերպով այս քարը նույնացնում է ալմաստի հետ¹³⁷: Ըստ Մարբոդի, օնիքսը մատին կամ պարանոցին կրելիս, քշում է մեռածների արթուն հոգիները և ամեն մուսյլ բան: Այն ավելացնում է վեճերը, և ամենուր գրգռում է հակասություններ: Ակտիվացնում է թքարտադրությունը: Բայց եթե մոտոգ սարդիոն կա, օնիքսը չի վնասի, համոզված է Մարբոդը¹³⁸:

Ինչ վերաբերում է **հայ քարին**, այն ավելի հաճախ բժշկարաններում է հանդիպում, տարբեր դեղատոմսերում, քան քարերի թվարկման այսպիսի ցանկերում: Եվ այնուամենայնիվ, ՄՄ 7325 ձեռագրում կարդում ենք. «Հայոց քար մի կայ, տաճկաց էրմէն թաշի կըսեն: Ինքն կապուտ քար մի է և ի Հայոց գայ» (թ. 4ա): Այս քարի բնությունը տաք ու չոր է: Սրան վերագրվում է սև մաղձն ու լորձը աղիներից դուրս բերելու կարողություն: Բայց այն թուլացնում է ստամոքսը: Ներքին օգտագործմամբ մաքրում է օրգանիզմը (ն.տ.): Օրինակ, սև մաղձի օրգանիզմից հեռացման դժվարության դեպքում, խորհուրդ էր տրվում նշանակել լապիս-լազուլի և հայկական քար կամ հայկական լազուր, լաջվարդ, որը Հայաստանի պղնձահանքերից ստացվող ուլտրամարինն է (lapis armenius): Ըստ Մխիթար Հերացու՝ այս հանքաքարերով պատրաստվող հաբերը գլխից և ամբողջ մարմնից հեռացնում են ավելորդ հեղուկները¹³⁹: Իսկ Իբն Սինան հավելում է, որ դրանք հարմար են հատկապես սև մաղձից և թանձր հյութերից ազատվելու համար: Ըստ որում, հանքաքարերն օգտագործում էին պանրի շիճուկի հետ՝ այդ ընթացքում կրճատելով դեղերի ընդհանուր քանակը¹⁴⁰:

¹³⁵ Առաֆել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., գլ. ԾԳ, էջ 467:

¹³⁶ «Սրբոյն Եպիփանոս ասացեալ զանուանս վասն ականց պատուականաց», էջ 50:

¹³⁷ Առաֆել Դավրիժեցի, գլ. ԾԳ, էջ 457:

¹³⁸ В геммах великая сила, с. 18.

¹³⁹ ՄՄ1898, ք. 256բ:

¹⁴⁰ Абу Али Ибн Сина, Канон врачебной науки, избранные разделы, Москва/Ташкент, 1994, ч. 2, с. 13.

Ձեռագիր աղբյուրներում նկարագրված քարերն, իհարկե, այսօր ևս չեն սպառվում, բայց սրանք այդ ցանկերում առավել հաճախ հանդիպողներն են: Միջնադարում քարերի ազդեցությունը մարդու վրա կասկածի տակ չէր առնվում, այլ պարզապես ձգտում էին բացատրել դրանց զարմանալի, խորհրդավոր հատկությունները՝ բժշկական և կյանքի կարգավորման հարցերում ճիշտ ընտրություն կատարելու համար: Այդ մոտեցումներում կար, հավանաբար, որոշակի չափազանցություն, առասպել, սակայն՝ միահյուսված իրական գիտելիքի հետ:

Ժամանակակից գիտությունը բազմաթիվ հետազոտություններով է ապացուցել, որ քարերն ունեն մագնիսական հատկություններ, էլեկտրականություն, բնութագրվում են որոշակի ջերմանցիկությամբ և այլ որակներով, որոնք կարող են կիրառվել մեծ օգտակարությամբ: Հայտնի է, որ հանքանյութերի, և մասնավորապես թանկարժեք քարերի նշանակալի մասը ձևավորվել է բարդ քիմիական միացությունների տաք լուծույթներից, միլիոնավոր տարիների ընթացքում: Հանքային բյուրեղների աճի հետ դրանց ծակոտիներում արգելափակվել ու մնացել են մայր լուծույթի կաթիլներ, որոնք քարի սառելուց հետո բաժանվել են երկու մասի՝ գազային և հեղուկ: Բյուրեղների մեջ այդ փոքրիկ ներառուկները լավ երևում են մանրադիտակով, երբեմն նույնիսկ անզեն աչքով: Ժամանակակից հետազոտողները այդ հանքային լուծույթների ուսումնասիրման համար քարը մանրում են, փոշիացնում և դրա մեջ գտնվող աղերը դուրս են բերում թորած ջրի օգնությամբ: Արդյունքում ստացվում է թույլ հազեցման լուծույթ, որն իր քիմիական կազմով նման է հանքանյութի մայր լուծույթին¹⁴¹: Այսինքն, քարի փոշին թորած ջրով լվանալով կարելի է ստանալ քարի մեջ պարունակվող քիմիական միացություններով լուծույթ: Իհարկե, դժվար է խոսել դրա բուժիչ հատկությունների մասին: Այնուամենայնիվ, չի կարելի նաև հաստատապես հերքել հին բժշկության բազմադարյա փորձառությունը և վստահեցնել, որ դրանք միայն սնտոիապաշտություն և առասպելներ են:

Քարերի հյութերն այժմ անսպառ հետաքրքրության առարկա են: Ներառուկների ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս նաև այլ տեսանկյունից նայել քարերից, այսպես ասած, լուծույթներ պատրաստելու հին բժիշկների հնարքին: Եթե հնարավոր է քարերի մեջ դարեր շարունակ կուտակված նյութերը դուրս բերել ջրի մեջ, ապա կարելի է նաև դրանցից որոշակի խտություն լուծույթ ստանալ:

¹⁴¹ А. Сидоров, «Каменный сок», *Наука и жизнь*, № 5, 2000, с. 265-272.

Բացի մայր լուծույթից, փորձագետները քարերում և հանքային նյութերում հայտնաբերել են տարբեր ծագումնաբանության չորս տեսակի հեղուկներ՝ 1. կառուցվածքային, որոնցով բնութագրվում են տվյալ քարի կառուցվածքային առանձնահատկությունները, 2. բյուրեղարար, որոնք պատասխանատու են առանձին բյուրեղների ձևավորման համար, 3. ցեոլիթային կամ ալյումինասիլիկատային, և 4. ադսորբցիոն, որոնցով ապահովվում է ներառուկների կլանումն ու պահպանումը քարի կառուցվածքի մեջ: Այդ հյուլների մեջ լինում է նաև նավթ, որի հետևանքով ձևավորվում է մոմիո և քարի յուղ: Մոմիոն պլաստիկ մուգ դարչնագույն զանգված է, պարունակում է Ca, Mg, Na, Fe, Cr, P ու ևս 15 տարր, ինչպես նաև պինդ պարաֆինային ածխաջրածիններ, սպիտակուցներ, ամինաթթուներ, ճարպաթթուներ, սպիրտներ և նմանատիպ այլ միացություններ¹⁴²: Այն բժշկության մեջ օգտագործվում է անհիշելի ժամանակներից, և շատերի կարծիքով բավական արդյունավետ: Քարի յուղը բնական կենսակառուցիչ նյութ է: Այն դարեր շարունակ կիրառվել է բժշկության մեջ, հատկապես Չինաստանում: Չինացի բժիշկներն այն անվանում էին «անմահ մարդկանց սնունդ»: Կոչվում է նաև «լեռնային արցունք», «լեռան մոմ», «սպիտակ մոմիո», «ժայռի հյուլ»: Այն ուսումնասիրվում է նաև այսօր: Դա ապարների տարրավազման արդյունքում առաջացած պինդ հանքանյութ է: Այն արդյունահանվում է բարձրադիր վայրերում, որտեղ բուսականություն չկա: Կարող է լինել յուղալի, դեղնավուն կամ թեթև վարդագույն: Ամուր կառուցվածք ունի: Օգտագործվելուց առաջ մանրացվում է և վերածվում փոշու, որն ունի թթու, տափպ համ¹⁴³:

Այսպիսով, ցանկացած հին գիտելիք, որին ժամանակակից մարդը նայում է մի փոքր վերամբարձ և ներողամիտ ժպիտով, բազմաթիվ գաղտնիքներ ունի իր մեջ անթեղված: Դրանցից ոչ մեկը չի կարելի կնքել «սնահավատության» կամ «միամտության» պիտակով, և կողքի նետել՝ նոր աշխարհի տեխնոկրատ զարգացման ընթացքի մեջ: Դրանցից յուրաքանչյուրը պետք է հանգամանալի ուսումնասիրության նյութ դառնա՝ հենց այդ նոր տեխնոլոգիաների կիրառմամբ:

¹⁴² А. Сидоров, «Каменный сок», *Наука и жизнь*, № 5, 2000, с. 265-272.

¹⁴³ Նույն տեղում:

KARINE MOSIKYAN

GEMSTONES AND THEIR MEDICINAL PROPERTIES
ACCORDING TO MEDIEVAL SOURCES

Key words: Precious stones, minerals, Epiphanius, Mkhit'ar Herats'i, Marbod, Aṙak'el Davrizhets'i, Asar Sebastas'i, lapidarium, lithotherapy.

Many works of ancient and medieval authors were devoted to the secrets of the origin of stones and their use in medical practice. Works of a similar nature have also been found in many Armenian manuscripts. The most popular among them was Epiphanius' work on the twelve stones of Aaron's breastplate. There also occur works bearing the title *On Precious Stones* by unknown authors as well as and well-known scientists: Mkhit'ar Herats'i, Asar Sebastas'i, Aṙak'el Davrizhets'i, Anania Shirakats'i, and others.

A comparative study of gemstones through these works sheds light on this ancient field of study, interest in which has persisted until the present day.

КАРИНЕ МОСИКЯН

ДРАГОЦЕННЫЕ КАМНИ И ИХ ЦЕЛЕБНЫЕ СВОЙСТВА ПО
СРЕДНЕВЕКОВЫМ ИСТОЧНИКАМ

Ключевые слова: Драгоценные камни, минералы, Епифаний Кипрский, Мхитар Гераци, Марбод Реннский, Аракел Даврижеци, Асар Себастаци, лапидариум, литотерапия.

Тайнам происхождения камней и их использованию в медицинской практике были посвящены многие труды античных и средневековых авторов. Во многие армянские рукописи также включали сочинения аналогичного содержания. Среди этих произведений наибольшей популярностью пользовалась работа Епифания Кипрского о двенадцати камнях нагрудника Аарона. Также часто встречаются сочинения, озаглавленные «О драгоценных камнях»; они принадлежат перу известных армянских средневековых эрудитов: Мхитара Гераци, Асара Себастаци, Аракела Даврижеци, Анании Ширакаци и др.

Сравнительное изучение учений о драгоценных камнях в этих произведениях проливает свет на этот уходящий в глубь веков, но все еще живой интерес к этому предмету.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄԱԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Գագիկ Դանիելյան

Կիրիկյան Հայաստանն Իզգ ալ-Դին իբն Շադգադի երկերում
(աղբյուրագիտական ներածություն)..... 5

Վահե Թորոսյան

Ֆրանսիական հետքեր Կիրիկիայի հայոց արքաների թագադրման ձեսում..... 32

Աշոտ Սարգսյան

Հայոց դարձի երկրորդ փուլը. Հիմնական քաղաքական
օրակարգը սպասարկող ծրագիրը 48

Օլգա Վարդապարյան

Բարսեղ Կեսարացու «Յաղագս վեցօրեայ արարչութեան»
աշխատությունը և Մխիթար Գոշի առակները (ոուսերեն)..... 74

Հասմիկ Իրիցյան

Դավիթ եպս. Գեղամեցին գրի՞չ, թե՞ նոր սքանչելագործ
միևնույն ձեռագրում (ՄՄ 3812, Հայսմավուրք)..... 94

ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

Կարեն Մաթևոսյան

Դլաձորի համալսարանը և Վերին Նորավանքի դպրոցը 110

Թամարա Մինասյան

Գրիչ և մանրանկարիչ Մխիթար Անեցու կյանքն ու
ձեռագրական ժառանգությունը 133

Լուսինե Թումանյան

Արտամետ քաղաքի գրչության կենտրոնը 146

Գոհար Չատյան

Դրիմի նշանավոր գրիչ Նատերի՝ ընտանեկան կարևոր
մի գրվագի ճշգրտման փորձ 158

ԲՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Կարինե Մոսիկյան

Թանկարժեք քարերը և դրանց բուժական
հատկությունները ըստ միջնադարյան աղբյուրների..... 170

Գայանե Սահրադյան

18-րդ դարի հայերեն ակրապատինը (ՄՄ 372)
և արևելյան բժշկական ձեռագրային ավանդույթը 198

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ**Հակոբ Քյոսեյան**

Տիրատուր Կիլիկեցու Քարոզ եկեղեցույ, որ ասէ «Տէր, սիրեցի
զվայելչութիւն տան քո եւ զտեղի յարկի փառաց քոց» ճառը..... 208

Միհրան Ա. Մինասեան

Երկու անտիպ փաստաթուղթ՝ հաշկավանքի եւ
Կարնոյ գիւղերու ու անոնց եկեղեցիներու մասին 227

Ռուզան Պողոսյան

«Բանք իմաստասիրաց աւգտակարք եւ պիտանացուք» 250

Գոհար Մուրադյան

«Բանք իմաստասիրաց» ժողովածուի հունարեն աղբյուրը 278

Առեկ Աբարյան

Առաքել Սյունեցու՝ Տյառնընդառաջի, Ծաղկազարդի,
Հարուխյան և Վարդանանց սրբերին նվիրված անտիպ տաղերը 313

Տ. Շահե Քահանա Հայրապետյան

Սիմեոն Երեւանցի կաթողիկոսի մի քարոզ 323

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**Ազատ Բոզոյան, Զարուհի Հակոբյան**

Գևորգ Դազարյան, Ուղղափառ հայք, Երևան, 2024, 241 էջ 336

Բանբեր Մատենադարանի հանդեսի հոդվածների
ձևավորմանը վերաբերող պահանջներ 344

CONTENTS

HISTORY AND PHILOLOGY

Gagik Danielyan

Cilician Armenia in the Works of ʿIzz al-Dīn ibn Shaddād
(a Critical Introduction)5

Vahe Torosyan

French Traces in the Coronation Ordo of the Armenian Kingdom of Cilicia..... 32

Ashot Sargsyan

The Second Phase of the Christianisation of Armenia:
A Program Serving a Fundamental Political Agenda48

Olga Vardazaryan

Basil of Caesarea's Hexaameron and the Parables of Mkhit'ar Gosh..... 74

Hasmik Iritsyan

Bishop David Geghamets'i as a Scribe or a New Wonder-worker
in the Same Manuscript? (Ms M3812, Synaxarium).....94

MANUSCRIPT CULTURE

Karen Matevosyan

Gladzor University and the School of Verin (Upper) Noravank' Monastery..... 110

Tamara Minasyan

The Life and Manuscript Legacy of the Scribe and Miniaturist Mkhit'ar Anets'i.....133

Lusine Tumanyan

The Scriptorium of Artamet.....146

Gohar Chatyan

An Attempt to Clarify an Important Family Episode of the
Famous Crimean Scribe Nater.....158

NATURAL SCIENCES

Karine Mosikyan

Gemstones and Their Medicinal Properties According to Medieval Sources.....170

Gayane Sahradyan

A 18th Century Armenian Pharmacopoeia Akhrabadin (M 372)
and The Eastern Medical Manuscript Tradition.....198

PUBLICATIONS

Hakob Kyoseyan

Tiratur Kilikets'i's *Sermon to the Church* "LORD, I have loved the habitation of your house, and the place where your honour dwelleth" 208

Mihran A. Minasian

Two Previously Unpublished Documents on the Khachgavank Monastery, Villages of Garin (Erzeroum) and Their Churches 227

Ruzan Poghosyan

"Useful and Beneficial Sayings of Philosophers" 250

Gohar Muradyan

The Greek Source of the Sayings of the Philosophers 278

Arevik Arabyan

Unpublished Odes (Taghs) of Aṙak'el Siwnets'i Dedicated to the Feasts of Candlemas, Palm Sunday, Easter, and the Saint Vardanids 313

Fr. Shahe Hayrapetyan

A Sermon by Catholicos Simēon Erevants'i 323

BOOK REVIEW

Azat Bozoyan, Zaruhi Hakobyan

Gevorg Kazaryan, *Orthodox Armenians*, Yerevan, 2024, 241 p. 336

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ И ФИЛОЛОГИЯ

Гагик Даниелян

Киликийская Армения в сочинениях Изз Ад-Дина ибн Шаддада
(историографическое введение)..... 5

Ваэ Торосян

Французский след в коронационном ритуале Армянского
Киликийского царства..... 32

Ашот Саргсян

Второй этап обращения армян в христианство: программа, обслуживающая
основную политическую повестку..... 48

Ольга Вардазарян

«Шестоднев» Василия Кесарийского и притчи Мхитара Гоша..... 74

Асмик Ирицян

Епископ Давид Гегамеци как писец или новый чудотворец в одной и той же
рукописи? (№ 3812 из собрания Матенадарана, Синаксарий / Айсмавурк)..... 94

РУКОПИСНАЯ КУЛЬТУРА

Карен Матевосян

Университет Гладзор и школа монастыря Верин (Верхний) Нораванк..... 110

Тамара Минасян

Жизнь и рукописное наследие писца и миниатюриста Мхитара Анеци..... 133

Лусине Туманян

Скрипторий города Артамет..... 146

Гоар Чатян

Попытка уточнения важного семейного эпизода известного
крымского писца Натера..... 158

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

Карине Мосикян

Драгоценные камни и их целебные свойства по
средневековым источникам..... 170

Гаяне Сахрадян

Армянская фармакопея *ахрабадин* XVIII века (рукопись М372)
в традиции восточных медицинских рукописей.....198

ПУБЛИКАЦИИ**Акоп Кеосеян**

«Церковная проповедь Тиратура Киликеци, гласящая Господи!
Возлюбил я обитель дома Твоего и место жилища славы Твоей».....208

Мигран Минасян

Два ранее не публиковавшихся документа о Хачкаванке и
деревнях Карина (Эрзерум).....227

Рузан Погосян

«Полезные и поучительные изречения философов».....250

Гоар Мурадян

Греческий источник древнеармянских «Изречений философов».....278

Аревик Арабян

Неизданные стихи Аракела Сюнеци о Сретении Господнем, Вербном
воскресении, воскресении Христа и посвященные Святым Варданидам.....313

Священник Шагэ Айрапетян

Проповедь католикоса Симеона Ереванци.....323

РЕЦЕНЗИЯ**Азат Бозоян, Заруи Акобян**

Геворг Казарян, *Православные армяне*, Ереван, 2024, 241 с.336

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

Հատոր 38

BULLETIN OF MATENADARAN

Volume 38

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА

Том 38

Ձևավորումը և էջադրումը՝ Անահիտ Խանգադյանի
Շապիկի ձևավորումը՝ Մարտիրոս Տոլմանեանի
Շապիկին՝ Ծնունդ, ծաղկող՝ Մխիթար Անեցի, Ավետարան, 14-րդ.դ, ՄՄ 7740:
Սրբագրիչ՝ Արմինե Գրիգորյան
Տեխնիկական խմբագիր՝ Մարիամ Բրուտյան
Հրատարակչական խմբագիր՝ Հայկ Համբարձումյան

Ձափսը՝ 70×100 1/16, տպագրական մամուլ՝ 22, տպաֆանակ՝ 150

Մատենադարան

Մերոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի

ինստիտուտի հրատարակչություն, Երևան, Մաշտոցի պող. 53, հեռ. (010) 513033

publishing.matenadaran@gmail.com

Ամսագրի թվային տարբերակը՝

banber.matenadaran.am/download-category/բանբեր-մատենադարանի/